THE XITH MAYUKHA

THE SHUDDHI MAYŪKHA

(A TREATISE ON PENANCES)

BY

NILKANTHA BHATTA

(Sanskrit Text with "Tattvadarshini" Notes)

EDITED AND COMMENTED UPON BY

SHASTREE ANANT YAGNESHWAR DHUPAKAR
VIDYALANKARA

Publishers
The Gujarati Press, Bombay

V. S. 1997. A. D. 1941

श्रीभट्टनीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे

शुद्धिमयूखः

(एकादशः)

विद्यालङ्कार-भट्टानन्तयज्ञेश्वरैः संशोधितः
तत्त्वदर्शिन्या विभूषितश्च ।

विक्रेता प्रकाशकश्च
"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेस
कोट–मुंबई.

संवदब्दः १९९७] शकाब्दः १८६३ [खिस्ताब्दः १९४१

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

गुजराती प्रिंटिंग प्रेस

सासून बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट—मुम्बई

भगवन्तभास्करस्य मयूखग्रन्थाः ।

	मयूखनामानि	संशोधकनामानि	मूल्यम्
१	संस्कार-मयूखः	वे. नरहरि शास्त्री शेंडे „ „	०—१२—०
२	आचार-मयूखः	वे. महादेव शास्त्री बाक्रे „ „	०— ८—०
३	समय-मयूखः	वे. बाक्रे शास्त्री वे. व्यंकटेश शास्त्री लेले	१— ४—०
४	श्राद्ध-मयूखः	„ „ „ „ „	१— ४—०
५	नीति-मयूखः	„ „ „ „ „	१— ४—०
६	व्यवहार-मयूखः	„ „ „ „ „	१—१२—०
७	दान-मयूखः	वे. व्यंकटेश शास्त्री लेले „ „ „	२— ०—०
८	उत्सर्ग-मयूखः	„ „ „ „ „	०— ४—०
९	प्रतिष्ठा-मयूखः	„ „ „ „ „	०— ८—०
१०	प्रायश्चित्त-मयूखः	वे. अनंत शास्त्री धूपकर „ „	२— ०—०
११	शुद्धि-मयूखः	„ „ „ „ „	१— ०—०
१२	शान्ति-मयूखः	„ „ „ „ „	२— ०—०

एते सर्वेऽपि मयूखा मुंबय्यां फोर्ट-एल्फिन्स्टन् सर्कल-प्रविभागे ‘ गुजराती ’ मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा तदधिपैः- नटवरलाल-इच्छाराम-देशाई-प्रभृतिभिः श्रेष्ठिवरैस्तत्रैव प्रकाशिताः ।

किमपि प्रास्ताविकम् ।

——:०:——

श्रीमज्जगद्गुरुनारायणभट्टपौत्रेण शङ्करभट्टात्मजेन नीलकण्ठभट्टेन प्रणीते स्मृतिभास्करापराभिधाने 'भगवन्तभास्करे' एकादशोऽयं शुद्धिमयूखः ।

अत्र द्रव्यशुद्धिः शरीरशुद्धिश्चेति द्विविधापि शुद्धिरधिकार-देश-कालादिभेदतारतम्येन व्यवस्थापनपूर्वकं प्रामाणिकवचसां समन्वयेन सम्यगभिधीयते ।

द्रव्यशुद्धिश्च द्रव्यस्य दोषापगम एव । अपेतदोषं हि द्रव्यं शुद्धमित्युच्यते । शास्त्रेण च काकादिसम्पृक्तं द्रव्यं प्रक्षालनादिना शुद्धयतीति कथ्यते, तेन तत्रापि काकादिसम्पर्कजनितदोषापगम एव शुद्धिशब्देन वाच्यः । न च प्रत्यक्षगम्यो दोष इति शुद्धिविधानान्यथानुपपत्त्या काकादियोगात् कोऽपि द्रव्ये दोषो भवतीति परिकल्प्यते । तदपगमोपायश्च नानाविधः प्रोक्षणप्रक्षालनादिः शास्त्रेण विधीयते । उक्तं च भगवता कणादेन— 'यदिष्टरूप-रस-गन्ध-स्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि' (वै. द. ६।२।५) इति ।

अशुद्धेन च द्रव्येण न संव्यवहारः पुरुषेण साध्यः, किन्तु शोधितेनैवेति शुद्धिबलादेव कल्प्यते । ततश्च कर्पट-कपालादिना द्रव्यखण्डेनापि यदि व्यवहारसिद्धिरस्ति, तदा तदपि यथाविधि शोध्यम् । एवं च यच्छास्त्रकारैरुच्यते, प्रोक्षणादिना द्रव्यं शुद्धयतीति; तत्र पुरुषव्यापार एव लाक्षणिको विधेयः—पुरुषस्तथा कुर्यात्, यथा द्रव्यं शुचि स्यात्—इति ।

अथाशुद्धेन द्रव्येण संव्यवहरतः शरीरिणोऽशुचिता विहितकर्मकर्तृत्वप्रतिबन्धरूपा प्रत्यवायान्तरहेतुभूता च जायत इति वदन्ति । तेन 'विहितकर्मकर्तृत्वाधिकारः शुद्धिः' इति पर्यवस्यति । तदेतन्नातीव रुचिरम्, आशौचिनोऽपि पिण्डोदकदानाद्यधिकारदर्शनात् ।

किञ्चैवं 'आशौचे दानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तन्ते' इत्यादावाशौचकर्मानधिकारयोरुद्देश्यविधेयभावो न स्यात्, तस्य भेदायत्तत्वात् । उद्देश्यता चास्य 'भिन्ने जुहोति' इतिवन्निमित्तत्वेनानुपादेयत्वादेव सिद्धा ।

एतेन 'शुद्धिस्तावदखिलविहितकर्माधिकारापादको धर्मविशेषः' इति सद्धर्मोक्तमपि निरस्तम् ।

तार्किकास्तु– 'अम्लादिसंयोगप्रयोज्यस्ताम्रादौ तत्तद्देवतासन्निधिरेव शुद्धिः, अस्पृश्यसम्बन्धप्रयोज्यस्तत्तद्देवतासन्निध्यभावश्चाशुद्धिः' इत्याहुः। तत्र नन्दपण्डितः– अस्याचेतनेषु सम्भवेऽपि चेतनेष्वसम्भव एव, 'जीवन् जन्तुर्भवेद्यावत्तावत्तदभिमानिनी। देवता वर्तते तत्र मृते तस्मिन्निवर्तते ॥' इति वचनादित्यूचे। तन्न विचारसहम्, उपदर्शितस्य वचसो जीवसामान्यदेवतापरत्वेन 'ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते।' इत्यादिशास्त्रप्रतिपादिते ब्राह्मण्यादिदेवताविशेषसान्निध्याभावे विरोधाभावात्। उक्तलक्षणे च तादृशविशेषदेवताया एव विवक्षितत्वमिति न किञ्चिदसमञ्जसम्।

धर्मशास्त्रधुरीणास्तु–'शास्त्रैकगम्यः शक्तिरूपः पुरुषगतः कश्चिदतिशयः शुद्धिः' इति सिद्धान्तमङ्गीकुर्वन्ति। प्रकृतग्रन्थनिर्मातुर्नीलकण्ठभट्टस्यापि तदेव सम्मतमिति 'अशुद्धा बान्धवाः' इत्यादिवचःप्रतिपादितोऽशुद्ध्याख्यः सपिण्डगतः शक्तिरूपः पदार्थः, (पृ. ७२ पं. १०) इत्यादिसन्दर्भदर्शनात् सुविज्ञेयं तद्विदामिति तद्विषये नाधुनाधिकं प्रतुष्टूषामहे।

इदं तु कर्ममीमांसायां (क्रि. पा. सू. ६१–७०) प्रसङ्गात् प्रपञ्चितं शुद्ध्यशुद्ध्योरधिकारादिरहस्यविज्ञानमवश्यमत्रानुसन्धानमर्हतीति सङ्क्षेपतस्तत्सङ्गृह्णीमः।

मनुष्यः पूर्णावयवत्वात् शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शविशेषाधिकारभाक् भवति। तस्य हि स्वभावत एव जडांशस्याल्पतया चेतनांशस्य वृद्ध्या चान्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमया-नन्दमय-संज्ञानां पञ्चानामपि कोशानां शक्तिविशेषसम्पन्नत्वात् स बहुभिः प्रकारैः स्पर्शास्पर्शयोर्गुणदोषान् शुद्धाशुद्ध्योश्च विशेषान् पञ्चकोशैः पृथक् पृथक् सङ्ग्रहीतुं प्रभवतीति शास्त्राणि तमधिकृत्यैव शुद्धाशुद्धविवेकं स्पर्शास्पर्शविचारं च विदधति।

१ तत्राद्योऽन्नमयकोशगतः शुद्ध्यशुद्ध्यादिविचारो मलादिभिर्ज्ञेयः। यथा हि स्थूलमलमूत्रादिनिकृष्टवस्तुसंस्पर्शेन स्थूलशरीरस्याशुद्धिस्तत्रैव च स्पर्शदोषसम्पर्कः सम्भाव्यते; तथैव जलमृत्तिकादिस्थूलवस्तुद्वारैव तदपगमोऽपि सम्पाद्यत इति॥

२ द्वितीयः प्राणमयकोशजन्यः शवादिस्पर्शत उत्पद्यते। शवादिस्पर्शतो हि यः स्पर्शदोषोऽशुद्धिर्वा शास्त्रेषूच्यते, स प्राणमयकोशसम्बन्धतो ज्ञेयः। तथा शवादिस्पर्शानन्तरमग्निस्पर्शादिनाभिहितस्तद्दोषपरिहारोऽपि प्राणमयसम्बन्धत एव। जीवो यदास्माच्छरीरात् निर्याति तदा प्राणमयकोश एवैतान् कोशानाकर्षति। तेन प्रेते सुतरां प्राणशक्तेरभावो जायते। अतः शवोऽन्येषां प्राणमयकोशशक्तिमाक्रष्टुं प्रभवति। अत एव शास्त्रेषु शवस्पर्शिनोऽशुद्धिरुच्यते।

एवं बहवः स्पर्शास्पर्शविवेकाः प्राणमयकोशसम्बन्धेनैव निरूप्यन्ते । तथा हि भक्ष्यभोज्यादिपदार्थानां शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शादिविवेको यथवस्थान्तरेण मनोमय-विज्ञानमयकोशाभ्यामेव सम्बन्धं भजते, तथापि प्राणमयकोशेनापि तस्य सम्बन्धोऽस्त्येव । अन्त्यजादिस्पर्शदूषितमन्नं प्रथमं प्राणमयकोश एव स्वप्रभावं दर्शयति । स्पर्शकर्तुः प्राणानामाकर्षणशक्तिर्ह्यन्नरसं दूषयति । तथाविधं चान्नं भोक्तुरुदरं गतं तदीयं प्राणमयकोशं कलुषयति । अनन्तरं च मनोमयकोशं दूषयित्वा रेतसि प्रविष्टस्तद्रसः सन्तानशुद्धेरपि विघातको भवति, मनो-वायु-वीर्याणामत्यन्तमन्योन्यसम्बद्धत्वात् ।

एवं सुवर्ण-रजत-ताम्र-कांस्यादिशुद्ध्यशुद्धिविवेकोऽप्यनेन प्राणमयकोशेनैव सम्बध्नाति । तथा देवतायतन–मूर्त्यादिविषयकोऽपि । सर्वत्रापि देवमन्दिरेषु प्राण-मयकोशद्वारा प्रतिष्ठापिता एव देवमूर्तयः पूज्यन्ते । प्रतिष्ठाकाले ह्युपासकः प्रथमं देवतां हृदि भावयित्वा श्वासमार्गेण बहिरानीय पाषाणादिप्रतिमासु स्थापयति । अतो देवतामूर्तिषु स्थापयितुः संस्कारसञ्चारः सञ्जायते । अस्पृश्यादिसम्पर्के च देवतायाः प्राणप्रदशक्तेर्हानिर्भवतीति युक्तमेव देवमन्दिरादौ शुद्धाशुद्धविवेकस्य विशेषतः पालनीयत्वम् ॥

३ तृतीयो मनोमयकोशसम्बन्धस्तु आशौचादिभिः सह वर्तते । ग्रहण-जनन-मरणाद्याशौचानि तेषां शुद्धिविचारश्च मनोमयकोशेन साक्षात् सम्बध्नाति । चन्द्र-सूर्यग्रहणावसरे राह्वधिष्ठितभूच्छाया-चन्द्रबिम्बाभ्यां मन आत्मकारकयोश्चन्द्रसूर्ययोः सहसावरणे तदाकर्षणशक्तेः शरीरिणां मनसि कोऽपि व्याकुलीभावः सम्भवति ।

ननु ज्योतिःशास्त्रेण ग्रहणकालतदुपपत्त्यादिज्ञाने सति न मनोव्याकुलीभाव-प्रसङ्ग इति चेत्; न, ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ (भ. गी. २।२७) इत्यादि-शास्त्र-प्रत्यक्षाभ्यां मृत्योरवश्यम्भावादिज्ञानेऽपीष्टजनमरणे सर्वेषामप्यन्तःकरण-व्याकुलीभावदर्शनात्, ग्रहणेऽपि तथाभावस्य निष्प्रतिबन्धत्वात् ।

तथा जननमरणयोस्तत्तत्कुले जायमानास्ततोऽन्यलोकं गच्छन्तश्च जीवा निजवासनाजालैस्तैस्तैः कुलैः सह निगडिता आकर्षणप्रत्याकर्षणशक्तिमहिम्ना तत्कुलीनानां सर्वेषामपि मनोमयकोशेषु कमपि क्षोभमादादधति । तदनुरोधेनैव तत्र स्पर्शास्पर्श– शुद्धाशुद्धविचारः प्रवर्तितः परमर्षिभिः । तथा चाह हारीतः— ‘प्रेताभिभूतत्वाच्छावमाशौचं जीवे वृद्धियोगेन कुलस्य भवति’ इति । व्याख्यातं चैतच्छ्रीमता नन्दपण्डितेन—जायमानम्रियमाणयोः सम्बन्धिनां सन्तोषदासन्तोष-दाभ्यां वृद्धिक्षययोगाद्वा कुलव्याप्याशौचं भवतीत्यर्थ इति ॥

४. चतुर्थो विज्ञानमयकोशाश्रयः शुद्धयशुद्धयादिपरिणामश्च संसर्गादिभिर्भवति। यो हि संसर्गेण सदसत्परिणामः पुरुषेष्वाधीयते, स विज्ञानमयकोशेष्वेवाधीयते। दुराचाराणां पापात्मनां मानवानां कुविचारप्रभावः प्राणमय-मनोमयकोशौ दूषयित्वा तत आन्तरं विज्ञानमयकोशमपि स्पृशति। अत एव नास्तिक-म्लेच्छादिनिवासदेशसंसर्गोऽपि निषिद्धयते शास्त्रेषु॥

५. पञ्चम आनन्दमयः कोशस्तु सदसद्भिश्चिज्जडात्मानात्मादिद्वन्द्वरूपैः पदार्थैः सम्बध्नाति, तस्य तज्जन्ये एव शुद्धयशुद्धी भवतः। शारीरिक-मानसिक-बौद्धिक-क्रियाभिः सत्सम्बन्धे मनोमयकोशस्य नैर्मल्यम्, असत्सम्बन्धे तु क्रमशो मालिन्यं जायत इति।

एतेषां पञ्चानामपि कोशानां शुद्धिरक्षणे तदशुभपरिणामरूपाणामात्मावरणानां मल-विकार-विक्षेपा-वरणा-स्मितानामुत्पत्तिप्रतिरोधादात्मसाक्षात्काररूपं परमं श्रेयो निष्प्रत्यूहं सिद्धयति। एष च पञ्चकोशविवेकेनात्र विभज्य निर्णीतः शुद्धयशुद्धिविवेको धर्मसंहितादिषु सामान्यत एवोपनिबद्धयते मुनिभिः। तत्र पञ्चानामप्येषां कोशानामन्योन्यं दृढतरसम्बद्धत्वेनैकस्मिन्नेव कोशे प्रारब्धाया अपि शुद्धाशुद्धकारिण्याः क्रियायास्तूर्णतरमितरकोशव्यापकत्वात् फलतः समानत्वमेव हेतुः। न ह्येकमन्नमयकोशं प्राणमयकोशं वाविलयन्नशुद्धसंसर्गस्तावत्येव तिष्ठति, किन्तु क्रमेण कोशान्तराण्यपि दूषयतीति स्थूलदृष्टया सममेव तत्फलमिति।

तदेवं शास्त्रेषूपनिबद्धः शुद्धाशुद्धस्पर्शास्पर्शादिविचारः शरीरिणां पञ्चकोशेषु जायमानं सूक्ष्मतमं परिणाममार्षेण चक्षुषाऽपरोक्षीकृत्यैव परमाप्ततमैः प्राचीनैराचार्यवर्यैरुक्त इत्यभ्युदयनिःश्रेयसकामानामवश्यं तत्पालनम्॥

तथा जीवस्य मल-विक्षेपा-वरणनाशार्थमप्याधिभौतिका-धिदैविका-ध्यात्मिकभेदेन त्रिविधा शुद्धिरपेक्षिता। तत्र कर्मकाण्डसाधनेनाधिभौतिकी, उपासनाकाण्डसाधनेनाधिदैविकी, ज्ञानकाण्डसाधनेन चाध्यात्मिकी शुद्धिः साध्या भवति। तिसृणामपि चैतासां सम्पादनमत्यावश्यकं निःश्रेयसार्थिनामित्यपि सुविदितमेव वेदान्तसिद्धान्तविदाम्।

तत्रोभयविधशुद्धिविचारप्रतिपादकेषु सत्स्वप्युच्चावचनिबन्धेषु समूलानामेव वचसामुपादानेन, तेषां समीमांसं समन्वयप्रदर्शनेन, प्रसङ्गप्राप्तसकलविषयोपनिबन्धनेन, विस्तरपरिहरणेन चायमाकृत्या लघुरपि निबन्धो विदुषामसाधारणीं बहुमानभाजनतां बिभर्ति।

तस्यैतस्य पूर्वमन्यत्र मुद्रितस्यापि दोषबहुलत्वमालोच्य पुनस्तत्प्रकाशनमीहमानैः 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतिभिः प्रेरिता वयम्—१ वारणस्यां मुद्रितम्, २ घारपुरे महोदयैर्मुद्रितम्, ३ विद्वदग्रेसरैः श्री. घनश्यामशास्त्री जावडेकरैः स्वकीयात् प्राचीनपुस्तकभाण्डागारात् प्रसादीकृतम्, ४ कुतश्चिदासादितम्, ५ स्वकीयं चेति पुस्तकपञ्चकमासाद्य मूलस्मृतिपुराणादिग्रन्थैः संवाद्य च यथामनीषमतनिष्म संशोधनमेतस्य।

तथा दुर्बोधतां परिहर्तुं, क्वचिदाकाङ्क्षां पूरयितुम्, कुहचिन्मतभेदान् बोधयितुं च 'प्रायश्चित्तमयूख' इवात्रापि 'तत्त्वदर्शिनी' नाम्नीं टिप्पणीं न्यदध्महि। प्रकाशनान्तरेभ्यश्च तांस्तान् विशेषानाधातुमत्र प्रतिप्रकरणं यावच्छक्यमयतिष्महीति प्रमाणमत्र निर्मत्सराः कृतधियः।

अथाप्यस्मद्वालिश्याद्विनापरिहार्यसम्भवानां प्रमादानां यथोचितं शुद्धिविधानमनुष्ठायास्मान् 'शान्तिमयूख' सम्पादनेऽप्युत्साहयिष्यन्ति सहृदयमहोदया इत्याशासीमहि।

'नोपासि देशिकजनं न च शास्त्रराशिमध्यैयि नाविशमपि श्रुतशालिगोष्ठीम्।
स्मृत्वा तवाम्ब! चरणाविह यल्लिखामि तेनैव वाणि! कृतिनां कुलमेतु तोषम्॥'

सुधीजनविधेयः—

महाशालिक्षेत्रम्, गोवा.
१८६२ महाशिवरात्रिः

धूपकरोपाह्वोऽनन्तयज्ञेश्वरशर्मा।

॥ श्रीः ॥

शुद्धिमयूखस्थविषयानुक्रमणिका ।

शुद्धिमयूखे प्रमाणत्वेनोपात्तग्रन्थग्रन्थकृन्नामानि ।

अङ्गिराः
अग्निपुराणम्
अत्रिः
अन्त्येष्टिपद्धतिः
अमरकोशः
आपस्तम्बः
आश्वलायनः
उशनाः
ऋग्वेदः
ऋष्यशृङ्गः
कर्मप्रदीपः
कल्पतरुः
कश्यपः
कातीयसूत्रम्
कात्यायनः
कारिका
कौर्मम्
गारुडम्
गार्गिः
गार्ग्यः
गालवः
गृह्यकारिका
गृह्यपरिशिष्टम्
गोभिलः
गौतमः
ग्रन्थकृतः
चन्द्रिका
छन्दोगपरिशिष्टम्
छागलेयः

जातूकर्ण्यः
जाबालिः
जैमिनिः
ज्योतिःपराशरः
तातचरणाः
त्रिस्थलीसेतुः
दक्षः
दिवोदासः
दीपिका
देवलः
नागरखण्डम्
निगमः
निबन्धकृत्
निर्णयसिन्धुः
निर्णयामृतम्
पराशरः
परिशिष्टम्
पारस्करसूत्रम्
पारस्करस्मृतिः
पारिजातः
पितामहचरणाः
पुराणम्
पृथ्वीचन्द्रोदयः
पैठीनसिः
प्रकाशः
प्रचेताः
प्रजापतिः
प्रदीपः
प्रभासखण्डम्

बह्वृचपरिशिष्टम्
बृहन्नारदीयम्
बृहस्पतिः
बौधायनः
ब्राह्मम्
भविष्यम्
भविष्योत्तरम्
भृगुः
मण्डनः
मदनः
मदनरत्नम्
मनुः
मरीचिः
महाभारतम्
मात्स्यम्
माधवः
माधवीयम्
मिताक्षरा
मेधातिथिः
यमः
याज्ञवल्क्यः
रत्नमाला
रुद्रधरः
लघुहारीतः
लौगाक्षिः
वराहपुराणम्
वसिष्ठः
विज्ञानेश्वरः

विश्वादर्शः
विष्णुः
विष्णुपुराणम्
वृद्धमनुः
वृद्धवसिष्ठः
वृद्धशातातपः
वैयाघ्रपादः
(व्याघ्रपादः)
व्यासः
शङ्खः
शङ्खलिखितौ
शाट्यायनिः
शातातपः
शुद्धिविवेकः
शुनः पुच्छः
शौनकः
श्राद्धमयूखः
षट्त्रिंशन्मतम्
षडशीतिः
सङ्ग्रहः
संवर्तः
सत्यव्रतः
समयमयूखः
सुमन्तुः
स्मृतिसङ्ग्रहः
स्मृत्यर्थसारः
हरिहरभाष्यम्
हारीतः

श्रीनीलकण्ठभट्टकृते भगवन्तभास्करे

शुद्धिमयूखः ।

[एकादशः]

अनन्तयज्ञेश्वरकृतया 'तत्त्वदर्शिन्या' टिप्पण्या विभूषितः ।

मङ्गलाचरणम् ।

यो लीलया सन्तनुतेऽत्र विश्वं
तत्पालयत्यात्मनि विश्वरूपं ।
लयं नयत्याशु च पूर्णरूपः
शिवं तनोत्वाशु रविर्महासौ ॥ १ ॥

श्रुतीः स्मृतीर्वीक्ष्य पुराणजातं
तत्तन्निबन्धानपि सन्निबन्धान् ।
श्रीशङ्करस्यात्मजनीलकण्ठो
द्रव्यादिशुद्धिं विवृणोति सर्वाम् ॥ २ ॥

प्रतारकैराहृतमत्र किञ्चि-
न्मया तु निर्मूलतया तदुज्झितम् ।
ऊनोक्तिताऽतो न हि तेन काचित्
खपुष्पहीनापचितिर्न हीयते ॥ ३ ॥

भगवन्तभास्कराख्ये, ग्रन्थेऽस्मिन् शिष्टसम्मते च ततः ।
शुद्धिविधानमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥ ४ ॥

अथ द्रव्यशुद्धिः ।

आदित्यपुराणे[1]—

'सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।
कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च ॥

---

1 अपरार्के त्वादिपुराणे, शुद्धिविवेकशुद्धितत्त्वविद्वन्मनोहरादौ ब्राह्मे इति । न तु ब्राह्मे दृष्टम् ।

निर्लेपानि च शुद्ध्यन्ति केवलेन जलेन च ।

शूद्रोच्छिष्टानि शोध्यानि त्रिधा¹ क्षाराम्लवारिभिः ॥ ' इति ।

शङ्खः–' कृष्णशकुनि²मुखावमृष्टं निर्लिखेत् । श्वापदमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुञ्जीत ' इति ।

–निर्लेखस्तक्षणम् ।

आपस्तम्बः– (८।१० शाता. १४१ परा. ७।२४)

' गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।

शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः³ श्वकाकोपहतानि च ॥ '

–क्षारो भस्म । एतच्च स्वल्पोपहतिविषयम् ।

---

१ क्षारादिद्रव्यत्रित्वात् त्रिधात्वम् । मार्जनं तु दशकृत्व एव–अप. । योग्यतानुसारादम्लोदकं ताम्रेण सम्बद्ध्यते, इतरेषु क्षारोदकम् । जलेन तूभयत्र समुच्चयः–शु. वि. । सौवर्णादीनामप्यत्यन्तोपहतौ तु तापनमेव । ' सौवर्णराजतताम्रमयान्यद्भिः शोधयति, अग्नौ वा स्पर्शयेत् ' (३।३।१०) इति वैखानससूत्रात् । अग्नौ स्पर्शयेत् ईषत्तापयेदित्यर्थः । ' मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।...एतैरेव तथा स्पृष्टं ताम्रसौवर्णराजतम् । शुद्ध्यत्यातापितं पश्चादन्यथा केवलाम्भसा ॥ ' (२।७९।२-३) इति विष्णुधर्मोत्तरात् । मद्यान्युक्तानि तत्रैव–' खार्जूरमैक्षवं टाङ्कं मृद्वीकारसमेव च । मद्यान्येतानि जानीयाच्छुक्तमासवमेव च ॥ ' (३।२३१।१०) इति ।

२ कृष्णशकुनिः काकः ' यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद ' (ऋ. सं. १०।१६।६) इत्यत्र ' कृष्णः शकुनः काकाख्यः ' इत्युद्गीथाचार्यभाष्यदर्शनात् ।

३ दशभिः दशवारमावर्तितैः–वि. मनो. । दशभिरित्यनेन प्रतिवारं भस्म पृथगेव ग्राह्यम् । न तु प्रयुक्तमेव पुनरावर्तनीयमिति लभ्यते । अत्राद्यन्तयोर्जलेन क्षालनमपि कार्यम्–' आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं विधिः । ' (मध्य. १४।६९) इति ब्रह्माण्डवचनात् । कश्चिन्मिताक्षरायां तु–' तिलमुष्ककशिग्रूणां कोविदाक्षपलाशयोः । काकजङ्घा तथा वज्रचिञ्चाश्वत्थवटस्य च । एभिस्तु दशभिः क्षारैः शुद्धिर्भवति कांस्यके ॥ ' इति दशक्षारा दृश्यन्ते ।

अधिके तु स्मृत्यन्तरे— (अङ्गि० १।५६ आप. ८।१)

'भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते।
सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुद्ध्यते तापलेखनैः॥
आमिषेण तु यल्लिप्तं पुनर्दाहेन शुद्ध्यति॥'

बौधायनः- (१।६।३५-३७) 'तैजसानां मूत्राद्युपघाते पुनःकरणं, गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिवासनम्।'

—पुनःकरणाशक्तौ गोमूत्रे वासनम्।

अङ्गिराः— (५८)

'गण्डूषं पादशौचं च यः कुर्यात्कांस्यभाजने।
षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्॥'

— पुनराकारः पुनःकरणम्।

मृद्भाण्डानामल्पोपहतौ 'पुनःपाकान्महीमयम्' (१।१८७) इति याज्ञवल्क्येन शुद्धिरुक्ता।

तथा—

'लोहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा।
दहनात् खननाद्वापि शैलानामम्भसापि वा॥
काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्गोमयजलैरपि।'

यदि तैर्न शुद्ध्येत्तदा तावन्मात्रच्छेदनं दाहो वा।

स्मृत्यन्तरे—

'वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे।'
तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति॥

---

१ 'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।' (३।२२१।१०) इति विष्णुधर्मोत्तरे।

२ य इत्यार्षत्वात् विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थे प्रथमा।—शु. वि.। भुनिक्षेपः पृथक् शोधकः। तेन दोषानुसारेण सप्ताहादि भुवि खात्वोद्धृत्य भस्मादिना मार्जनाच्छुद्धिरिति लभ्यते।

३ शैलानि शिलामयानि। सर्वत्रापि छिन्नदग्धयोः शुद्ध्यभिधानं दुर्लभोत्तमविषयम्।—नि. सिं. टी.। काचपात्रविषये तु विष्णुधर्मोत्तरे- (२।७९।२४) 'शुद्धिश्च काचपात्राणां केवलेन तथाऽम्भसा।' इति।

–असमुद्धृतं तु प्रोक्षणाच्छुद्ध्यतीति भावः ।

याज्ञवल्क्यः— (१।१८६–१८७)

'सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥

सगौरसर्षपैः क्षौमं ' इति ।

–अव्यूर्णामयमाविकम् । कोशसम्भवं तसरीपट्टादि कौशिकम् । वल्कलतन्तुनिर्मितमंशुपट्टम् । श्रीफलं बिल्वफलम् । पर्वतीयछागलोमनिर्मितं कुतपः । अरिष्टं फेनिलफलम् । अतसीसूत्रनिर्मितं क्षौमम् ।

एतच्चाधिकोपघाते । किञ्चिदुपघाते तु प्रोक्षणमेव ।

क्षालनासहतूलिकादिविषये मिताक्षरायां विशेषः—

'तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोषयित्वाऽऽतपे किञ्चित्करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि ॥

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥ ' इति ।

'अहतानां प्रोक्षणम् ' इति स्मरणाद्यन्त्रमुक्तनूतनवाससां प्रोक्षणाच्छुद्धिः ।

'शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।'

इत्यस्यापवादः शुद्धिविवेके—

'सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपादयेत् । ' इति ।

शङ्खः—

'सूतिकोच्छिष्टभाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥ '

---

१ 'पुंस्युषः क्षारमृत्तिका ।' इति कल्पद्रुः । 'सोषरोदकगोमत्रैः' इति पाठान्तरम् ।

२ तूलिका कार्पासपूरिता शय्योपयुक्ता । उपधानमुच्छीर्षकम् । पुष्पं कुसुम्भादि तेन रक्तम् ।

३ 'अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।' वस्त्रशुद्धिविषये विशेषो लेखे (पृ. ८९।६८) 'देवकार्योपयुक्तानां प्रत्यहं शौचमिष्यते । इतरेषां हि वस्त्राणां शौचं कार्यं मलागमे ॥ ' इति ।

—कांस्यातिरिक्ततैजसानामल्पोपघाते मार्जनं तापनं च। प्रतिमार्जनमुदकक्षालनमावर्त्तते तापनं च। कांस्ये तथा न, अपि तु क्षालनं मार्जनं चेत्यर्थः।

अल्पधान्यादिविषये बौधायनः—

'व्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः शाकमूलफलानि च।
तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा॥'

अनेकपुरुषोद्धार्यविषये पर्यग्निकरणं[1] प्रोक्षणं वा कश्यपोक्तम्।

विष्णुः—

'मृत्पर्णतृणकाष्ठानां श्वभिश्चण्डालवायसैः।
स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्यांशुमारुतैः॥'

तथा 'प्रोक्षणेन तु पुस्तकम्' (वि. स्मृ. २३।५४) इति क्वचित्।

सिद्धान्ते मनुः—(५।१२४)

'पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति॥'

—अवधूतं यस्योपरि वासोऽवधूतम्।

याज्ञवल्क्यः—(१।१८९)

'सलिलं भस्म मृद्वाऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये।'

यत्तु गौतमः—(१७।८–९) 'नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्' इति, तत्सहपकाभिप्रायम्।

[वसिष्ठः—(१४।२२)

'देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च।
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत्॥' इति।

'तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति।' इति निर्णयामृते।
देवद्रोणी यात्रा।]

---

१ पर्यग्निकरणं परितोऽग्न्यभिमर्शः। नि. सि. टी.।

पराशरः—(६।६८–७४)

'पक्वं द्रोणाधिकं त्वन्नं काकश्वाद्युपघातितम्।
ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं भवेत्॥
हेमोदकेन चाभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाऽथ वा।
अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिषा॥
विप्राणां ब्रह्मघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत्॥'

तथा—

'अन्नमैकाह्निकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम्।
केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विशुध्यति॥
क्रीतस्यापि विधिर्दृष्ट एष एव मनीषिभिः।'

इदमल्पधनविषयं ज्ञेयम्।

द्रवविषये शङ्खः—

'श्रपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च।
भाण्डानि क्षालयेदद्भिः शाकमूलफलानि च॥'

—चकारात् घृततैलयोरपि। प्लावनं वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः। 'तद्युक्तपात्रस्य तज्जातीयद्रव्येण तथा पूरणं यथा द्रव्यं बहिर्निस्सरति, तत्प्लावनम्' इति– केचित्।

तथा–

'आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रवम्।'

---

१ अत्र मूले भूयान् पाठभेदो दृश्यते। द्रोणपरिमाणं तु तत्रैव—'प्रस्थद्वाविंशतिर्द्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढकः।' (परा. ६।७०) इति। उद्धृतावशिष्टेऽपि यावति लालास्पर्शः सम्भावितः, तावदपनयेत्। ब्रह्मघोषेण शुद्धिहेतूनां पवमानसूक्तादीनां घोषेणेति माधवः। 'पवमानः सुवर्जनः' इत्यनुवाकस्य घोषेणेति नन्दपण्डितः।

२ जमदग्निः— इत्यपरार्के।

३ श्रपणं पाचनम्। एतच्च विलीनघृतादिविषयम्। घनीभूतयोस्तु तन्मात्रोद्धरणम्। तथा च शातातपः—'तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धयेत् कठिनं तु पयो दधि। अविलीनं तथा सर्पि विलीनं पचनेन तु॥' इति।

तथा बौधायनः– (१।५।४७)

'देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥'

याज्ञवल्क्यः– (१।१९१)

'वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥' इति ।

–अज्ञातं स्पर्शविषयकसंशयनिश्चयसाधारणज्ञानाभाववत् ।
चर्मकोशानां कषायद्रव्येण शोधनमिति केचित् ।

मनुः– (५।१३०)

'श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ॥' इति ।

–श्वभिर्मृगयायाम् । तदपि भक्ष्यस्य ।

तथा– (५।१२९)

'नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥' इति ।

तथा— (५।१२८ बौ. १।५।५६)

'नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्मृतम् ॥'

–कारुहस्तस्तत्कर्मणि । भैक्ष्यमनाचान्तरथ्यादिदत्तम् ; न तु चाण्डालादिस्पर्शे ।

तथा—

'शुचिरग्नी रजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि मेध्यानि स्पर्शे छाया च नित्यशः ॥'

–छाया चाण्डालादेरन्या ।

---

१ रतिविषयमेतत् इत्यपरार्कमिताक्षरादयः । तथा च वात्स्यायनीयेऽपि– (२।९।३०) 'स्त्रीमुखं रतिसङ्गमे ' इति । ' रतिसङ्गमे रत्यर्थसङ्गमे स्त्रीमुखं कृतोपरिष्टकमन्यद्वा मेध्यम्, नान्यदा, सर्वाशुचिनिधानत्वादिति । अस्मिन् स्मृत्यर्थे सर्वदा चुम्बनप्रसङ्गे ' इति जयमङ्गला । तत्रापि गृहस्थस्यैव स्वभार्याया एव, ' स्वदारास्यं गृहस्थानां रतौ भार्याभिकाङ्क्षया । ' इति लैङ्गात् (पू. ८९।६८) ' स्तनद्वयं शुचि स्त्रियाः ' (११३।१२९) इति ब्राह्ममप्येतत्समानविषयम् । केचित्तु– नित्यपदस्वारस्यात् स्त्रीमुखं सर्वकालमेव शुचि । तेन रतिभिन्नसमयेऽपि चुम्बने न दोषः, ब्राह्मं बालविषयम् , 'सर्वगात्राणि योषिताम् ।' इति च रतिविषयमिति वदन्ति ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

'चाण्डालपतितच्छायास्पर्शे दुष्टा तनुर्भवेत् ॥' इति ।

रजोऽपि रासभादेरन्यत् ।

तथाऽऽह शातातपः—

'रेणवः शुचयः सर्वे वायुना ये समीरिताः ।
अन्यत्र रासभाजाविश्वशूकरविमार्जनी ॥'

अन्ते पञ्चम्या अभावश्छांदसः ।

तथा—

'पादौ शुची ब्राह्मणस्य अजाश्वानां मुखं शुचि ।
गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ॥'

भूशुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः—(१।१८८)

'भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणादपि ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥'

देवलः—

'अदुष्टा संतता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यंति कदाचन ॥
दधि सर्पिः पयः क्षौद्रभांडे दोषो न विद्यते ।
मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥'

—मार्जारः शुचिः कर्मकालादन्यत्र । तत्र तु स्पर्शे स्नानम् ।

तथा—(बौ. सू. १।५।६१)

'आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमंडलुः ।
शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि हि ॥'

तथा[1]—

'उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं चापि मानवः ।
हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति ॥'

---

१ बृहस्पतिः—अप.

प्रथमोऽशुचिः, तत्स्पृष्टो द्वितीयः, तत्स्पृष्टस्तृतीयः, तत्स्पर्शे आचमनमात्रम् । चतुर्थादौ न, मानाभावात् ।

हरिहरभाष्ये वृद्धशातातपः–

'शिशोरभ्युक्षणं कार्यं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं च कुमारकैः ॥'

बालादिस्वरूपं च तत्रैवोक्तम्–

'प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥' इति ।

नदीशुद्धिमाह गार्ग्यः–

'अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।
शोध्यस्य मृच्च तोयं च सन्न्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥' इति ।

सर्वापवादं मरीचिराह–

'येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तत्पावनं मन्ये धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥'

–तत्पावनमिति शेषः ।

पराशरोऽपि–(१।३३)

'युगे तीर्थे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते स्मृताः ॥'

तथा–

'यद्यपि स्यात्स्वयं ब्रह्मा त्रैलोक्याकर्षणक्षमः ।
तथापि लौकिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेत् ॥'

अथ गर्भस्रावाद्याशौचम् ।

तत्र पराशरः–(३।१६)

'आ चतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥' इति ।

---

१ कालापनोद्यः पिण्डोदकदानादि विधेर्हेतुभूतोऽध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतोऽतिशयः कश्चिदाशौचम् ।—शु. चं.

२ गार्ग्यः–'बोध्यः सूतकशब्दोऽयं रूढया योगेन निर्वृतः । जातके मृतके वापि रजस्यपि तथा बुधैः ॥' (स्मृ. सा. स. २।४।७८)

स्रावाशौचमाह मरीचिः—

‘ गर्भस्रुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।
राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ।’ इति ।

—अचिरे आद्यमासत्रये । उत्तमे ब्राह्मणे । इदं च प्रसूताया एव, न सपिण्डानाम् ।

तथा ‘ चतुर्थे मातुरेव चत्वारि ’ इति विज्ञानेश्वरमाधवादयः ।

एवं मातुः पंचमे पंच, षष्ठे षट् । सपिण्डानामपि पंचमषष्ठयोस्त्र्यहः ।

‘ पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम् ।’

इति मारीचात् ।

अत्राशौचप्रकरणे रात्रिपदं दिनपदं चाहोरात्रलक्षकं ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि ।

एतच्च गर्भनाशप्रयुक्ताशौचं सर्ववर्णेषु समम् । मरीचिवचनं तु विगीतत्वान्नादरणीयम् । न हि वैश्यशूद्रयोस्त्रिषु मासेषु क्रमेण पञ्चाष्टदिनानि, चतुर्थमासे तु माससमसङ्ख्यानि चत्वारि दिनानीति युज्यत इत्यष्टममासादिषु स्वस्वजात्युक्तं सम्पूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यमिति द्रष्टव्यम् ।

स्वपत्न्यां व्यभिचारोद्भूतगर्भस्य प्रसवेऽपि जनकक्षेत्रिणोरुभयोरप्येकाहः ।

तथा चैकाहानुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः—(३।२९)

‘ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ॥ ’ इति ।

मातुस्तु तत्राप्युक्तैव व्यवस्था, विशेषानुक्तेः । स्वभार्यास्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तमाश्रितासु प्रसूतासु मृतासु चाहोरात्रमाशौचम् । सपिण्डानां तु स्नानमात्रमिति मिताक्षरायाम् ।

इति गर्भस्रावाशौचम् ।

---

१ यत्तु प्रतिवर्णं भिन्नमाशौचमुक्तं मरीचिना, तत्सर्वैः स्वस्वजात्याशौचानुष्ठानपक्षे । सर्वेषां दशरात्रपक्षे तु आद्यमासत्रये त्रिरात्रमेव ।—शु. चं.

जन्माशौचम् ।

सप्तममासप्रभृतिसूतिविषये हारीतः — 'जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमाशौचम् ।' इति ।

जननोत्तरं नालच्छेदोत्तरमेव शिशुमरणे सपिण्डानां दशाहं जन्माशौचम् । पूर्वं मरणे तु त्र्यहो वक्ष्यते । दशाहमिति तत्तद्वर्णाशौचोपलक्षणम् ।

मनुरपि—

'दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥'

यच्च—'जाते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्' इति स्मृत्यन्तरम्, तच्छिशुमरणनिमित्ताशौचाभावपरम् । मरणाशौचनिमित्तं स्नानमात्रमस्त्येवेति ग्रन्थकृतः ।

नाभिच्छेदात्प्राङ्मरणे मातुः सम्पूर्णं सूतकम्, सपिण्डानां तु जन्मनिमित्तं त्रिरात्रम् ।

तथा च मनुः—

'जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥'

—ततस्तदनन्तरमेव । नाभिवर्द्धनादर्वागिति यावत् ।

यत्तु जैमिनिः—

'यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥'

इति, तन्नालच्छेदोत्तरं शिशूपरमे सपिण्डानां दशाहजन्माशौचपरमिति केचित् । शिशुजन्मनिमित्तकदानाद्यधिकारेऽवधित्वप्रतिपादनपरमिति तु युक्तम् । अन्यथोत्तरार्धे मृतपदाध्याहारापत्तेरिति ।

जननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुर्दशाहम्, पितुस्तु सचैलस्नानादस्पृश्यत्वं गच्छतीत्याह संवर्त्तः—(४२)

'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥' इति ।
'पुत्रे जाते पिता सद्यः सचैलं स्नानमाचरेत् ।
स्पर्शयोग्यस्ततः पश्चादित्याह भगवान् मनुः ॥' इति ।

पुत्रे इति पुंस्त्वमाविवक्षितम्, अनुवाद्यगतत्वात्। तेन स्त्र्यपत्येऽपि पितुः स्नानमावश्यकम्। सपिण्डानामस्पृश्यत्वं नास्त्येव; अतो न तेषां स्नानमपि।

यदाहाङ्गिराः—

'सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते॥' इति।

वैधकार्ये तु पैठीनसिः 'सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्म कारयेन्मासेन स्त्रीजनम्' इति।

दशाहपर्यन्तमाशौचेनैव कर्मानधिकारप्राप्तेर्जन्मप्रभृति गणनायां विंशतिरात्रमासपदयोः प्राप्तदशाहांशेऽनुवादोऽप्राप्तावशिष्टदिनांशे विधिरिति विध्यनुवादवैरूप्यापत्तेर्मासाशौचवन्तं शूद्रं प्रत्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च यस्य यावदाशौचं प्राप्तम्, तदुत्तरमेव विंशतिरात्रं मासं च कर्मानधिकार इति कश्चित्।

तत्तुच्छम्, यत्र हि एकेनैव पदेन स्वार्थं एकं पदार्थं प्रत्युद्दिश्यतेऽन्यं च प्रत्युपादीयते तत्र वैरूप्यम्। यथा—'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति यजिपदे। इह तु दशाहोत्तरदिनेष्वधिकानधिकारमात्रबोधनान्न तत्। अन्यथा 'द्वादशाहीनस्य' इत्यत्रापि प्रकृतितस्तिसृणामुपसदां प्राप्तेस्तदंशेऽनुवादोऽधिकांशे विधिरिति वैरूप्यं स्यात्। अतो जन्मप्रभृत्येव विंशतिरात्रं मासं च यावदप्राप्ताहः कर्मानधिकारो बोध्यते इति।

तातचरणास्तु प्राप्तदशमदिनादिकर्मानधिकारावधिबाधेनावध्यन्तरमेवेदं बोध्यते। 'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति' इति होमानधिकारावधिभूतदीक्षोन्मोचकावभृथोत्तरबाधेन 'एतया पुनराधेयसंमितयेष्ट्येष्ट्वाऽग्निहोत्रं जुहोति' इत्युदवसानीयरूपावध्यन्तरवत्—इति युक्तमुत्पश्यन्ति।

प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु दानसूतिकागृहदेवतापूजनमात्रार्थं नाशौचम्।

---

१ इदं च वाक्यं त्रैवर्णिकविषयमेव, शूद्रे तु मासं कर्मानधिकारसिद्धेस्तत्र न प्रवर्तते। तेन यदुक्तं 'शूद्रं प्रत्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च' इति, तत्परास्तम्।

शुद्धिचन्द्रिकाकृत्तु—'विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत्' इति पठित्वा 'दशमदिनीयस्नानानन्तरं विंशतिरात्रे मासे चातीते पुनः स्नानमिति स्नातापदोपादानस्य तात्पर्यम्; तथा च त्रिंशच्चत्वारिंशद्दिनानि जननदिनाद्भवन्ति' इति व्याचष्टे।

यदाह व्यासः—

'प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥'

स्मृत्यन्तरेऽपि—

'तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥'

इति जन्माशौचम् ।

अथानुपनीताशौचम् ।

तत्र नामकरणात् प्राङ्मृतौ शङ्खः—'प्राङ्नामकरणात्सद्यःशुद्धिः ।' इति । नामकरणादिति स्वकालोपलक्षणम्, 'दन्तजननात्' (वसि॰ ४।१७) इतिवत् । नामकरणकालस्तु एकादशेऽहनि त्रयोदशे षोडशे एकत्रिंशे इति क्रमाच्चतुर्वर्णेषु । स्वरूपत एव नामकर्म सद्यः शुद्ध्यवधिरिति केचित् । नामकरणानन्तरमप्युदकदानं वैकल्पिकम् ।

तथा च मनुः—(५।६९)

'नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वाऽपि कृते सति ॥'

उदकमग्नेरप्युपलक्षणम्; नात्रिवर्षस्येत्युक्तेः । चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमग्न्युदकदानादि नियतम् ।

'चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमे वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिनोदनात् ॥' इति ।

(मनुः २।३५)

आद्यवर्षीयचूडाकर्मानन्तरमप्यग्न्युदकदानं नियतम् ।

तदुक्तम्—

'तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥'

---

१ प्रतिग्राह्यमित्यनेनान्यदा प्रतिग्रहीतुरेव दोष इति सूचितम् । तथा च संवर्तः—'सूतके सर्वदानानि कर्तव्यानि न संशयः । दातुश्चेदक्षयं पुण्यं ग्रहीतुर्बहुघातकम् ॥'

—अन्यत्र नामकरणादूर्ध्वं इच्छयाऽग्न्युदकदानं निखननं वा।
तथा च याज्ञवल्क्यः—(३।१)

'ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः।
आश्मशानमनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः॥'

—इतरः पूर्णद्विवर्षः। ऊनद्विवर्षस्य निखननमेवेत्याचारः।
मनुरप्यूनद्विवर्षमधिकृत्य—(५।६९)

'अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव तु।' इति।

नामकरणात्प्राक् सर्वेषां सद्यः शौचम्, नामकरणादूर्ध्वं दन्तजननकालात्सप्तममासलक्षणात् अग्निसंस्कारे एकाहः। असंस्कारे सद्यः शुद्धिः। मातापित्रोस्तु नामकरणादूर्ध्वं उपनयनपर्यन्तं सर्वथा त्र्यह एव;

'निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुध्यति।
बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्॥' (मनुः ५।६३)

इति कार्यकारणसंबन्धे त्र्यहोक्तेः। ततो दन्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिकचूडाकर्मपर्यन्तं अहोरात्रम्, प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तमकृतचूडस्य कृतदाहस्याप्येकाहः।

यत्त्वङ्गिरोवचनम्—

'यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः।
दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत्॥'

इति, तत्कुलधर्मानुरोधेन वर्षत्रयादूर्ध्वं चूडोत्कर्षे ज्ञेयम्।

'विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी।'

इति तेनैवोक्तत्वात्। कृतचूडस्य तु त्रीणि। वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मानुरोधेनाकृतचूडस्यापि त्रीण्येव। उपनयनादूर्ध्वं दशरात्रादिकम्।

अत्र सर्वत्र—

'आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता।
त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरम्॥' (याज्ञ. ३।२३)

इत्यादीनि वचनानि मिताक्षरादौ अनुसन्धेयानि।

अत्र दन्तजननपदेन दन्तजन्मकालो लक्ष्यते। स च सप्तमो मासः।

'दन्तजन्म सप्तमे मासि' इत्युपनिषद्वचनस्य, मिताक्षरादौ अनुवाददर्शनात् । चूडापदेनापि स्वकालो लक्ष्यते । स च तृतीयं वर्षम्, 'तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा' इत्याश्वलायनोक्तेः (१।१९।१)।

यद्यपि 'प्रथमे तृतीये वा' इति प्रथमवर्षविधानम्, तथापि

'विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।'

इति तृतीयवर्षपर्यन्तमेकरात्राविधानात्तृतीयाब्दसमाप्तिदिनमेव लक्ष्यते । व्रतमुपनयनम् । तेनापि स्वकालः षड्वर्षानन्तररूपो लक्ष्यत इति रुद्रधरः। तत्र वचनमप्याहुः केचित् । अनुपनीतमुपक्रम्य-

'म्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव हि ।
द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकः ॥' इति ।

मेधातिथिस्तु अष्टमैकादशद्वादशवर्षरूपः क्रमेण त्रयाणां, अष्टवर्षरूपो वा सर्वेषामित्याह ।

अत्र षडब्दपदं मासत्रयाधिकषडब्दपरम् । तेन गर्भाष्टमाब्दसम्भवेन द्वयोरप्यविरोधः ।

---

१ दन्तजन्मनो भिषक्शास्त्रे कालद्वयमभिहितम्-'दन्तोत्पत्तिः कुमारस्य षण्मासे वत्सरेऽपि वा ।' इति । तत्र 'संवत्सरे सर्वेषां दन्तोत्पत्तिरिति संवत्सर एव मुख्यतया ग्राह्यः' इत्याशौचाष्टकव्याख्या ।

२ नामकमदन्तजननयोरेव कालोपलक्षणत्वं, न तु चूडाकरणस्य । एवमुपनयनस्यापि- इति त्रिंशच्छ्लोकीविवृतौ रघुनाथभट्टः । निर्णयसिन्धौ तु- चौलवन्नामदन्तजननयोरपि स्वरूपेण निमित्तत्वोपपत्तेः, तद्विशिष्टकालानुवादे वाक्यभेदात्, सप्तममासादर्वाक् दन्तजनने तदभावप्रसङ्गाच्चेत्यादि प्रतिपादनपूर्वकं न कालोपलक्षणं क्वापीति सिद्धान्तितम् । तथा शुद्धिचन्द्रिकायामपि-'कालोपलक्षका एवैते शब्दाः' इत्याहुः । तन्न, मुख्यार्थे बाधकाभावात्, कालोपलक्षकत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च संस्काराणां देशकालकुलधर्मादिदिवसेनानियतत्वात् नियताशौचावधित्वासम्भव एव मानमिति वाच्यम्; नालच्छेदनामकरणयोरपि तथात्वेन कालोपलक्षकत्वापातात् । न च अस्तु तथेति वाच्यम्; नालच्छेदे नियतकालविशेषाभावेनोपलक्षणासम्भवात् । किञ्च नामकरणे दशद्वादशदिनानाम्, चूडाकरणे प्रथमद्वितीयतृतीयकुलक्रमागतवर्षाणाम्, उपनयने सप्तमाष्टमकुलक्रमागतवर्षाणां कथमुपलक्षणम्-अनियतत्वात् ? । यदि संस्कारशब्दोपलक्षितानामनियतानामपि तत्कालानां नियताशौचावधित्वम्, तर्हि अनियतानां संस्काराणामेव शब्दशक्त्युपस्थितानामाशौचावधित्वमस्तु, लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वाच्च—इत्यादिना प्रतिक्षिप्तोऽयं कालोपलक्षणपक्षः ।

विशेषमाह हारीतः—

‘आ मौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियश्चा धनुर्ग्रहात् ।
आ प्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥’

धनुःप्रतोदावष्टमेऽब्दे । वस्त्रद्वयग्रहो द्वादशेऽब्दे[1] । तेन शूद्रस्य मासाशौचं द्वादशाब्दप्रभृति ॥

अपरार्के तु—

‘अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम् ।
मृत्युं समधिगच्छेचेन्मासात्तस्यापि बान्धवाः ॥
शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ।’ (१५।६–७)

इति शङ्खेन विशेष उक्तः[2] । ‘अत्र च देशाचाराद्व्यवस्था ज्ञेया ।

स्त्र्यपत्यमृतौ तु नामकरणादूर्ध्वं वर्षत्रयपर्यन्तं अकृतचूडायाः सद्यः शौचम् ।

‘अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते ।’

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ततो वाग्दानपर्यन्तमहोरात्रम्, प्रथमवर्षकृतचूडायामपि मृतायां यावद्वाग्दानमहोरात्रमेव ।

‘अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः ।
त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्ना विधीयते ॥’

इत्यङ्गिरउक्तेः ।

पुंविषयकत्र्यहविषय एव कन्यास्वेकाह इति ग्रंथकृतः ।

याज्ञवल्क्योऽपि— (३।२४)

‘अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।’

---

1 वस्त्रद्वयं षोडशवर्षपरमेव । यत्तु मदनो द्वादशे वस्त्रद्वयमाह तन्निर्मूलम् ।–शू. कम.

2 वस्तुतस्तु– हारीतवाक्यं विवाहितशूद्रविषयम्, शङ्खवचनं त्वविवाहितशूद्रविषयमिति व्यवस्थैव श्रेयसी । न च षोडशाब्दात्प्राक् शूद्रस्य विवाहासम्भवः, ‘त्रैवर्णिकानां संस्कारबाहुल्याद्गृहिणीविधिः । यथोक्तेनैव कालेन शूद्राणां स निजेच्छया ॥’ इति वृद्धवसिष्ठवचनेन तेषां शैशवेऽपि विवाहप्राप्तेः सम्भवात् । एवं च ‘शूद्राणां विवाहादूर्ध्वमेव जात्याशौचम्’ इति वयोविशेषनैरपेक्ष्येण स्मृत्यर्थसारोक्तमपि सङ्गच्छते । नन्दपण्डितोऽप्येवम् ।

बालेष्वजातदन्तेष्वग्निसंस्कारे इति विज्ञानेश्वरः। वाग्दानादूर्ध्वं विवाहसंस्कारात्प्राक् पतिपक्षे पितृपक्षे च त्रीण्यहोरात्राणि।

'स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः॥' (मनुः ५।७२)

इत्युक्तेः। बान्धवाः पतिसपिण्डाः, सनाभयः पितृसपिण्डाः। एतद्वचनात् ऊर्ध्वं विवाहात्प्राक् स्त्र्याशौचं त्रिपुरुषमेव।

'अपरिणीतानां स्त्रीणां त्रैपुरुषं साापिण्ड्यम्' इति स्मृत्यन्तरे।
'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' (४।१८) इति वासिष्ठात्।

अत्र सर्वत्र मातापित्रोः पुमपत्यवदेवाशौचम्, विशेषाश्रवणात् इति केचित्।

मदनरत्ने निर्णयामृते च शङ्खस्तु विशेषमाह– 'अजातदन्तासु पित्रोरेकरात्रम्' इति। इदं च नाद्रियन्ते शिष्टाः।

विवाहानन्तरं विष्णुः– (२२।३२–३३) 'संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे। तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च' इति। प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति भेदः। पित्रोर्गेह इति विशेषणात् पतिगृहे प्रसवमरणयोः प्रसवे सर्वेषामाशौचं नास्त्येव, मरणे पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव।

'बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्।' (मनुः ५।६३)
'प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु वा।
मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि॥'

इत्यविशेषेण स्मरणात्।

---

१ असंस्कृतालक्षणं मिताक्षरायां मरीचिः— 'वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता। असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्॥' इति। उभयोः पितृपतिपक्षयोः।

२ माधवोऽपि— 'सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः।' इति पुलस्त्योक्तेर्दन्तोत्पत्तेः प्रागेकरात्रं पित्रोरित्याह। सम्मतं चैतन्नन्दपण्डितकमलाकरभट्टयोः।

३ कार्ष्णाजिनिः— माप[illegible]

माधवस्तु[1]—

'दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा ।
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः ॥'

इति ब्राह्मवचनात् प्रसवे पित्रोस्त्रिरात्रं, भ्रात्रादिबन्धुवर्गस्यैकरात्रमित्याह ।
पित्रोर्मरणे विवाहितकन्यायास्त्रीण्यहोरात्राणि ।

'पित्रोरुपरमे स्त्रीणां व्यूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेण तु शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥'

इति वचनात् । अविवाहितायास्तु पुत्रादीनामिवाशौचमित्यादि ज्ञेयम् ।

एतदाशौचं सर्ववर्णसाधारणं वयोविशेषकृतत्वादिति ।

'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।
उपनीते तु विज्ञेयं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥'

इति व्याघ्रपादोक्तेः ।

अनौरसेषु दत्तक्रीतक्षेत्रजादिषूत्पन्नेषु, मृतेषु वा क्षेत्रिणोः, प्रतिलोमव्यतिरिक्तमाश्रितासु पत्नीषु प्रसूतासु मृतासु च त्रिरात्रम् , न तु सत्यपि सापिण्ड्ये दशाहादि ।

यथा च त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णुः—(२३।४२)

'अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥' इति ।

---

१ वृद्धमनुः—माधवः । इदं च दशाहाभ्यन्तरे दशाहाद्याशौचकालमध्ये भवेत् । ऊर्ध्वं पुनः पक्षिण्येव, 'दशाहानन्तरं पुत्री पक्षिण्याशौचभाग्भवेत् ।' इति ब्राह्मात् , इति नन्दपण्डितः । नवमदशमदिनयोस्तु पुत्रवच्छेषेण शुद्धिर्युक्तेत्याहुः । अन्ये तु 'त्रिरात्रेणैव' इति पाठमाश्रित्यैवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थकतां चाभ्युपगम्यात्र शेषशुद्धिर्नास्तीति वदन्ति ।

पित्रोरित्येकशेषेऽत्र माता जनन्येव । सापत्नमातरि तु पक्षिणी । 'मातुः सपत्न्यां तुल्यायामतुल्यायामहो भवेत् ।' इति ब्राह्मात् । धर्माब्धौ तु सापत्नमातृमरणेऽपि त्रिरात्रमुक्तम् , तत्र मूलं चिन्त्यम् ।

याज्ञवल्क्येन त्वेकाह उक्तः– (३।२५)

'अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।' इति ।

एते च त्रिरात्रैकरात्रे सन्निधिविदेशभेदेन व्यवतिष्ठेते । अनौरसपदेन 'औरसो धर्मपत्नीजः' (याज्ञ. २।१२८) इति परिभाषितौरसभिन्ना गृह्यन्ते । तेन जनकस्य क्षेत्रजादौ त्रिरात्रैकरात्रे सुस्थे । यदा पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम्,

'सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।
एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥'

इति मारीचात् । पितृग्रहणं पत्युपलक्षणम् ।

तथा च हारीतः–

'परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डने ॥' इति ।

पितुरेकरात्रपक्षे सपिण्डानां स्नानमात्रम् ।

'अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥'

इति प्रजापत्युक्तेर्यद्यपि स्नानस्य पितुस्त्रिरात्रसमानविषयत्वं प्रतीयते; तथापि हारीतमरीचिभ्यामविरोधाय पितुरेकरात्रविषय एव सपिण्डानां स्नानं कल्पनीयम् ।

यत्तु सद्यः शौचानुवृत्तौ शङ्खः–

'अन्यपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।'

इति; तत् भार्यापुत्रशब्दयोः संबन्धिशब्दत्वादुपस्थितयोः पतिपित्रोः सपिण्डानामित्यध्याहारेण सपिण्डविषयं, हीनवर्णभार्याशास्त्रीयपुत्रविषयं वा व्याख्येयमिति । तस्माद्दत्तकमरणे त्रिरात्रमिति प्राञ्चः ।

नागचरणास्तु— उपनीतदत्तकमरणे सापिण्ड्यात्प्रतिग्रहीतृतत्सपिण्डादयो दशाहमाचरन्तीति शिष्टाचारः । उक्तवचसां व्यवस्था चैवम्–

---

१ वस्तुतस्त्वेतदाग्रहमात्रम् ; दत्तकजनकयोर्मिथस्त्र्यहाशौचस्य वाचनिकत्वात् वचनविषये च न्यायानवतारात् । तथा च निर्णयसिन्धौ–जनकेऽपि 'बैजिका–

विष्णुयाज्ञवल्क्योक्तं त्रिरात्रैकरात्रं तु प्रतिग्रहीतृसंबन्धिविदेशभेदेनानुपनीतदत्तकादिमरणे; 'एकाहस्तु सपिण्डानाम्' इति मारीचं प्रतिग्रहीतृसपिण्डानां चूडाकरणकालानन्तरमरणे; 'गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः' इति प्राजापत्यं तु दन्तजननोत्तरमरणे ज्ञेयमिति प्राहुः।

अत्र दत्तकपुत्रमरणे जनकादेर्जनकादिमरणे च दत्तकस्य नाशौचम्, मानाभावात्।

यत्तु कैश्चित्–

'बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्।' (मनुः ५।६३)

इति वचनात् त्र्यहमित्युक्तम्; तत्तुच्छम्,

'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा॥' (९।१४२)

इति मनुवचने गोत्ररिक्थस्वधापदैर्जनकादीनां परस्परसम्बन्धप्रयुक्तं कार्यं लक्ष्यते, 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यत्रेव वयोऽवस्थाविशेषः। तेन लक्षितकार्यमात्रनिवृत्त्या आशौचस्यापि निवृत्तिसिद्धेः। अन्यथा 'यावद्वचनं वाचनिकम्' इति न्यायाद्दत्तकसोदरादीनां परस्परसम्बन्धानिवृत्त्या श्राद्धाशौचरिक्थग्रहणादौ परस्परमधिकारापत्तेश्चेति दिक्।

—दभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्।' (मनुः ५।६३) इति वाचनिकाशौचस्यानिवार्यत्वात्। पितृमरणेऽपि दत्तकादीनां त्रिरात्रम्; शुद्धितत्त्वे ब्राह्मे– 'दत्तकश्च स्वयंदत्तः क्रीतः कृत्रिम एव च।' इत्युपक्रम्य 'सूतके मृतके चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः।' इत्युक्तेः इति॥ अत्र दत्तकतिलकः– 'भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डा पृथग्वंशकराः स्मृताः। जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः॥' एतद्वचनस्य दत्तकप्रकरणीयत्वेन क्षेत्रजपुत्रिकयोः समानार्थत्वेनोक्तत्वाच्च न कृत्रिमादिपुत्रविषयत्वं, किन्तु दत्तकविषयत्वमेव। 'जनने मरणे चैव' इत्याशौचमपि दत्तकस्यैव, न कृत्रिमादेः। क्षेत्रजस्य मातृवर्णाशौचविधानात्, पुत्रिकायाः कन्यात्वेन त्रिरात्रैकरात्रादिविधानाच्च।

मनु 'गोत्रभाजः प्रचक्षते' (९।१।३७): इत्युक्तबौधायनीयेन गोत्रप्राप्त्याशौचविधानमभ्यास्तां कृत्रिमादेरिति चेत्; तथा सति दत्तकस्य विशेषविधान–

अथोपनीतसपिण्डमरणाशौचम् ।

मनुः— (५।५९,६१)

'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।'

'जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥'

अत्र सपिण्डेष्विति मृतविशेषणम् । तेन मूलपुरुषमारभ्याष्टमादेर्जनन-मरणयोर्मूलपुरुषस्यापरसंततेर्द्वितीयादेरष्टमावधिकाया दशाहमेवाशौचम् ;

–व्यर्थं स्यात् । परश्चैषां गोत्रभागित्वेनैवाशौचभागित्वमित्यर्थे किं मानम् ? गोत्रं तु आदिपुरुषब्राह्मणरूपम् । न चास्ति गोत्रजत्वेन दशरात्रत्रिरात्राद्याशौचभागित्वे प्रमाणम् । वयं त्वत्र 'गोत्रजानामहः स्मृतम्' इति वचनात् श्राद्धाद्यनुरोधे सत्येकाहः, न चेत् स्नानमात्रमिति प्रतीमः ।

'त्र्यहाशौचस्य भागिनः' इत्यत्र भागित्वोपादानं समानाभिप्रायम् । तथा हि— दत्तकस्य पुत्रस्य मरणे सपिण्डानां त्रिरात्रम्, सकुल्यादीनां मरणे आशौचाभावः । एवं जनने जातिपुत्रादीनां सपिण्डजननमरणयोर्न त्रिरात्रम्, अपि तु स्वजात्यु-क्तमेव । कालाशौचं तु दत्तकस्य व्यवहारविरुद्धममूलम् ।

न च दत्तकस्य जनकमरणेऽप्याशौचबाधकं प्रमाणमस्ति । तथाहि— दानं विक्रयश्च शरीरसाध्यव्यवहारार्थं पिण्डाद्युपकारार्थं वा । तच्च तदीयशरीरशेषिक-कर्मणां स्वसाध्यानां यागादीनां चापूर्वभागित्वं ग्राहकादीनामिति ॥ न च जनक-ताप्रयोज्यशुक्रशोणितजन्यत्वाभावस्तत्रास्ति, तथात्व उपादाननाशात् शरीर-नाशापत्तेः, घटनाशवत् ।

न चाप्यस्ति ग्राहकस्य महागौरवम्, येन देहाशुद्धिरापद्येत । सा हि विहित-कर्मानर्हताप्रयोजकादृष्टरूपा समवायेनात्मन्यवतिष्ठते । न चास्त्यात्मकलेवरयोरेक-धर्मिकत्वम् । अत एव 'प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नास्ति दैवं न वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥' इत्यत्र शुक्रशोणितसम्बन्धाद्देहस्यैवा-शुचित्वमुक्तम् । तदेव परम्परयात्मन्यदृष्टरूपेणाश्रयति । शरीरं हि पुण्यपापसाधनं न तु तत् फलभोक्तृ इति ।

तथा हि देहसम्बन्धादेव जनकयोर्मृत्यौ कालाशौचमिति ।

यत्तु सिन्धुटीकाकर्त्रा जनकेऽपीत्यत्र 'उपनीतदत्तकरणेऽपीत्यभिप्रायः' इत्युक्तम्, तत्सिन्धुमते उपनीतदत्तकाभावाद्यत्किञ्चिदेव ।

द्वितीयादिं प्रति मूलपुरुषस्य सपिण्डत्वेन तत्सन्ततेः सपिण्डत्वात् । मूलपुरुषमारभ्य द्वितीयादेर्जननमरणयोरष्टमादेः सोदकत्वप्रयुक्तं त्रिरात्रम् । अष्टमादिं प्रति सोदकत्वेन तत्सन्ततेरपि सोदकत्वात् । नह्यनयोः स्वतः सापिण्ड्यं, किन्तु मूलपुरुषद्वारकमेव । तस्मात्सापिण्ड्यं प्रतियोगिभेदेन भिन्नं प्रत्येकपर्याप्तमेकतो निवृत्तमन्यतो न निवर्त्तेत इति केषाञ्चिदाचरणानुसारी निष्कर्षः ।

वस्तुतस्तु—

'दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।'

'दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ॥'

इत्यादिवचनेन परस्परं सपिण्डजननमरणयोरेव दशाहप्रतीतेः सप्रतियोगिकत्वेन एकतो निवृत्तौ अन्यतो निवृत्तिर्युक्ता । तेन पूर्वोक्तोदाहरणे परस्परसोदकत्वप्रयुक्तं त्रिरात्रमेव युक्तम् । एवं च सपिण्डसन्ततेः सापिण्डत्वं न निरवधिकम्, किन्तु अष्टमावध्येव ।

तथा च मनुः– (५।६०)

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥'

अग्निपुराणे तु– (१५८।३०) 'निवर्तेता चतुर्दशात्' इति चतुर्थः पादः ।

सप्तमेऽतीते मूलपुरुषस्य तत्सन्ततेश्च परस्परं विनिवर्तत इति शेषः । मात्स्येऽपि–(१८।२९)

'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥'

–पिण्डदस्य मूलपुरुषमभिव्याप्य, मूलपुरुषस्य च पिण्डदमभिव्याप्य परस्परं सापिण्ड्यमित्यर्थः । अत एव सपिण्डानां सप्तपुरुषावधिकानां अविशेषेण दशरात्रम्, समानोदकानां तु त्रिरात्रमिति वदतां विज्ञानेश्वरादीनामयमेवाभिप्रायः । यद्यप्यनया रीत्या सापिण्ड्यस्यैकतो निवृत्तत्वादष्टमादेर्वरस्य द्वितीयादिका उद्वाह्या स्यात्तथापि

'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।' (१।५३)

इति याज्ञवल्क्येन मातृपितृकुले सप्तमपञ्चमपर्यन्तसापिण्ड्योक्तेर्न तदापत्तिः। मातृतो मातरं गृहीत्वा गण्यमाने यः पञ्चमस्तदूर्ध्वम्, एवं पितृतः पितरं गृहीत्वा यः सप्तमस्तदूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तत इत्यर्थः। तदुक्तं स्पष्टमभियुक्तैः—

'वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्ड्यं विनिवर्त्तते॥' इति दिक्।

महागुरुविषये[1] तु— 'द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेरन्' (गृ. सू. ४।४।१७) इत्याश्वलायनोक्तम्।

क्षत्रियाद्याशौचमाह याज्ञवल्क्यः— (३।२२)

'क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु।
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्त्तिनः॥'

पाकयज्ञद्विजशुश्रूषादिरतः शूद्रो न्यायवर्त्ती। तस्य पक्षः। अङ्गिरास्तु—

'सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा।
दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत्॥'

इत्याह। अत्र देशाचारतो व्यवस्था।

इदं च दशाहादि मृताशौचं उपनयनोत्तरम्। ततः पूर्वं त्र्यहादेरुक्तत्वात्। स्त्रीणामुपनयनस्थानीयविवाहोत्तरं जात्याशौचम्।

'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः।'

इति वचनात्। स्त्रीसमानत्वेनोक्तः—

'अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात् परम्।
मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासं तस्यापि बान्धवाः।
शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा॥'

(शङ्खः १९।६–७) इति केचित्।

'ऊर्ध्वमष्टभ्यो वर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी।'

---

१ उपनीय कृत्स्नं वेदमध्यापयति स महागुरुः। नात्राशौचं विधीयते, अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम्। शावाशौचं तु स्मृत्युक्तं द्रष्टव्यम्।—नारायणः।

इति वचनात् इत्यतिरिच्यते ।

'शूद्रो वस्त्रपरिग्रहात्' इति वचनादुपनयनस्थानीयवस्त्रग्रहोत्तरं मृतः शूद्रः स्वाशौचनिमित्तम् ।

इदं चाशौचं अनाहिताग्नेर्मरणदिनात्कार्यम् । आहिताग्नेस्तु दाह-दिनात् ।

तथा च पैठीनसिः—

'अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं च द्विजातिषु ।
दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशमरणे सति ॥'

'आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनःसंस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्' (४।६७) इति वसिष्ठोक्तेश्च । अस्थिसञ्चयनं तु द्वयोरपि दाहदिन-मारभ्यैव ।

'अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथि ॥' इति ।

विप्रस्य सच्छूद्रयोश्च समानधर्मत्वात् शूद्राणामप्येवम् । विवाहश्च कालोपलक्षणमिति विशेषः । स च कालः प्रागुक्तः ।

सवर्णसपिण्डजमृत्योराशौचमाह हारीतः—(८४)

'दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु ।
षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ॥'

क्षत्रियवैश्ययोराह विष्णुः—(२२।२२-२३) 'क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्याम् । वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रात्रेण । शुद्धिरिति शेषः ।

---

१ यत्तु धूर्तस्वामिना रामाण्डारेण चोक्तम्—आहिताग्नेरपि मरणादेव दशरात्रम् 'दशाहं शावमाशौचं' (मनुः ५।५९) इति मरणनिमित्तत्वात्तस्य । यत्तु—दाहादेवाशौचमुक्तम्, तत् संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव । तेन गृह्याग्नेः संस्काराङ्गं त्रिरात्रम्, श्रौताग्नेस्तु दशरात्रम् । मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाहं दाहात् प्रागपीति; तद्वचनविरोधात् पूर्वस्यैवोत्कर्षान्मूलकल्पनालाघवाच्च चिन्त्यम्—इति नि. सिं.

२ पुनः संस्कारोऽत्र देहास्थिपर्णशराद्यन्यतमदाहः । तथैकादशाहश्राद्धमपि दाहदिनादेवैकादशाहे कार्यम्—शु. चं.

दास्यादीनां तु स्वामिशुद्ध्या शुद्धिः । कर्मानधिकारस्तु मासः । तथा चाङ्गिराः—

'दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।
तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम् ॥' इति ।

'प्रतिलोमा धर्महीनाः' इति स्मरणान्न तेषामाशौचम्, किन्तु केवलं जनने मरणे च मलापकर्षणार्थं शौचमात्रम् ।

कचित्सद्यःशौचमाह देवलः—(म. ५।९८)

'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्मृतम् ॥'[1]

सद्यः शौचमित्यन्वयः । यज्ञो दशाहकर्म, सद्य एक दिन एव । तथा—(म. ५।९५)

'डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥'[2]

शस्त्रं विना कलहो डिम्बाहवः । राजा यं स्वकार्यार्थमिच्छति तस्य सद्यःशौचमित्यर्थः ।

यत्तु यमः—

'डिम्बाशनिहतानां च तथैव प्राणसत्त्रिणाम् ।
नदीश्वापददंष्ट्रिभ्यः सद्यः शौचं विधीयते ॥'

इति, तत्र नदीग्रहणं जलमात्रोपलक्षणम् । तच्च प्रायश्चित्ताद्यर्थं मृतानां न प्रमादेनेति शुद्धिविवेके । प्राणसत्त्रिणः—पररक्षार्थं प्राणत्यागिनः ।

यत्तु बृहस्पतिना—

'महाहवे विद्युता च राज्ञा गोविप्रपालने ।
सद्यःशौचं हतस्याहुस्त्र्यहं चान्ये महर्षयः ॥'

---

१ ज्योतिष्टोमादियज्ञः सन्तिष्ठते, समाप्तिमेति, तत्पुण्येन युज्यत इत्यर्थः—कुल्लूकः ।

२ डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धम्—कुल्लूकः । डिम्बो जनसम्मर्दः—हरदत्तः ।

इति त्र्यहमुक्तम्, तत्पराङ्मुखहतस्य युद्धे गाढप्रहारपीडया युद्धविरामोत्तरं रणाङ्गणाद्बहिर्मृतस्य वा ज्ञेयम् ।

इदं च युद्धमृतस्य सद्यःशौचादिकं युद्धोद्देशेन प्रवृत्तस्य ज्ञेयम् । नायुध्यतः प्रेक्षकादेः युद्धस्योभयनिष्ठत्वात् । अतस्तन्मृतौ यथोक्तमेव ।

रात्रौ जन्ममृतिरजःसु विशेषमाह कश्यपः—

'उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥
अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।
रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु ।
उत्तमोंऽशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके ॥'
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥' इति ।

अत्राचारतो व्यवस्था । तत्रापि त्रिभागपक्षमेवाद्रियन्ते शिष्टाः[1] वृद्धाश्च ।

रजस्वलाविषये स्मृत्यन्तरे— (शङ्खः १६।१७)

'शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि[2] स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥'

पञ्चमेऽह्नीति रजोनिवृत्त्युपलक्षणम् । स्पर्शादिष्वनुपरतेऽपि रजसि चतुर्थेऽह्नि स्नानेन शुद्ध्यति । दैवपित्र्यकर्मविषये चतुर्थेऽह्नि स्नाताऽपि रजोरहितैव योज्येत्यर्थः[3] ।

विशेषमाहात्रिः— (बृ. आत्रे. ९।७०-७१)

'रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

---

१ शिष्टा इति महाराष्ट्रा इत्यर्थः । अन्यत्र त्वर्धरात्रेण विभागो ज्ञेयः । तथा च स्मृतिसारसमुच्चये हारीतः— 'त्रिभागकल्पना यत्र महाराष्ट्रेषु शस्यते । प्रागर्धरात्रमेवान्ये सर्वदेशेषु सम्मतम् ॥' इति ।

२ भर्तुः शुश्रूषादौ ।—माध.

३ 'स्नानं रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्र्यादि कर्म च ।' (मद. ७।१६)

एकोनविंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततो त्र्यहम् ।
विंशप्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥' इति ।

रजोदर्शनमारभ्य पुनः सप्तदशदिनाभ्यन्तरे रजोदर्शने अशुचिता नास्ति । अष्टादशे त्वेकाहाच्छुद्धिः । एकोनविंशे त्र्यहात् । विंशप्रभृतिषु त्र्यहाच्छुद्धिरित्यर्थः । यस्या विंशतिदिनोत्तरमेव बहुधा रजोदर्शनं तद्विषयोऽयमशुचित्वप्रतिषेधः । यस्याः पुनर्युवत्या अष्टादशदिनादर्वागेव प्राचुर्येण रजोनिस्सरणम्, तस्यास्त्रिरात्रमेवाशुचित्वमिति मिताक्षरायाम् ।

यत्तु- 'चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते'

इति स्मृत्यन्तरम्, तत्र स्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतमिति न विरोधः ।

रजस्वलासूतिकयोर्मृतौ विशेषः स्मृत्यन्तरे—

'अन्तरिक्षे मृता ये च वह्नावप्सु प्रमादतः ।
उदक्या सूतिका नारी चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥'

संग्रहे- (ग. पु. २।४।१७५)

'पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥'

तथा— (ग. पु. २।४।१७२-७३)

'सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ।
पुण्यर्ग्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ॥
तेन तां स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ।' इत्यादि ।

पुण्या ऋचः 'आपो हिष्ठा' (ऋ. सं. ७।६।५) इति तिस्रः । हिरण्यवर्णाश्चतस्रः (य. सं. ५।६।१) । 'पुनंतु मा' (ऋ. सं. ७।२।१४) इति

---

१ स्नानमात्रं सिन्धूक्तं युक्तम् ।

२ अस्याः 'एकादशदिन एकरात्रम्, द्वादशे द्विरात्रम्, ऊर्ध्वं त्रिरात्रम्' इति स्मृत्यर्थसारे ।

३ सूतिकायाम्— नि. सि.

४ 'शतशूर्पोदकेनादौ स्नापयित्वा यथाविधि ।' इत्याधिके मूले ।

नवर्चोऽनुवाकः। 'यदंति यच्च दूरकम्' (ऋ.सं.७।२।२९।१७) इति सप्त॥

गर्भिणीमरणेऽपि स्मृत्यन्तरे विशेषः—

'यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत्।
कुक्षौ भित्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति॥
प्रमीतं निक्षिपेत्तं तु प्रायश्चित्तं ततः परम्।
त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैस्तु शुद्ध्येत शल्यदोषतः॥
सगर्भदहने तत्तद्भ्रूणजं वधपातकम्॥' इति।

आतुरशुद्धिमाह पराशरः—(७।१९)

'आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः।
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्ध्येत्स आतुरः॥'

उशनाः—

'ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता।
कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्याच्छौचकर्मणि॥
चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम्।
सा सचैलाऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत्॥

---

१ 'आपो हि ष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्चतसृभिः। पवमानानुवाकेन यदन्तीति च सप्तभिः॥' तत्र पवमानानुवाकः- 'पवमानः सुवर्जनः' इत्यादिस्तैत्तिरीयब्राह्मणे (१।४।८) ग्रन्थकारोक्तिस्तु चिन्त्या॥ एष च विधिः सङ्कट एवेति सिन्ध्वाशयः।

अत्र स्मृतिसारसमुच्चये स्नापने सङ्ख्यामाह गालवः-'गायत्रीमन्त्रशुद्धेन घटेनादाय तज्जलम्। शतवारं स्नापयित्वा शुद्धैव स्यात् प्रसूतिका॥' इति। शूर्पस्नानं तु क्षत्रियादिविषयम्, 'शतशूर्पजलस्नानं क्षत्रियादिषु सम्मतम्। विप्रेषु वैष्णवो मन्त्रः सूतिकां पावयिष्यति॥' इति तत्रैव शाकटायनोक्तेः। वैष्णवो विष्णुदैवत्यः। स चोक्तो गार्ग्येण-'इदं विष्णुरिति प्रोक्त्वा सूतिकामभिषिञ्चति। रजस्वला ततो नारी कर्मयोग्या भविष्यति॥' (२।४) इति।

२ गृह्यकारिकायाम्—नि. सि.

३ एतदसम्भवे तु स्मृतिसारसमुच्चये-'कांस्यपात्रेण सहितां गर्भिणीं परिदाहयेत्। अच्छिन्नसीति मन्त्रेण गोक्षीरं स्रावयेत्ततः॥' इति।

दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा॥
दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति॥' इति।

वैधमृतौ विशेषः— अत्रिः (८।७-८)

'वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः।
तृतीये तूदकं दत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥'

इत्यादिना त्रिरात्रमुक्तम्। वृद्धादिविशेषणादासन्नमृतिकालपरमेतत्। अनासन्नमरणानां वेणीप्रवेशपतिसहगमनादिना वैधमृतौ तु दशाहमेव साधारणम्। शुद्धिविवेके तु वेणीप्रवेशादौ सद्यःशौचमुक्तम्, न तु तत्र किञ्चिदसाधारणं मूलम्। चण्डालादिमृतस्याशौचादिनिषेधो गृह्यपरिशिष्टे 'चाण्डालान्' इत्याद्युक्त्वा—

'न संस्कारविधिस्तेषां नैव कार्योदकक्रिया।
रोदनं नैव कर्तव्यं सूतकं च न बन्धुभिः॥
दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः।
प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम्॥'

इति काष्ठवद्दाहनिमित्तं चान्द्रायणत्रयं कार्यम्।

विशेषं वदत्यङ्गिराः—

'चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम्॥
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते।
नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति॥' इति।

अन्त्येष्टिपद्धतौ—

'सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता।
त्रिवर्षपूर्णपर्यन्तं शुद्ध्येत्कृच्छ्रेण सर्वदा॥'

एतदाद्यत्र्यहविषयम्।

'सूतिका तु यदा नारी रजसा तु परिप्लुता।
म्रियते चेत्तु सा नारी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत्॥'

एतत् द्वितीयत्र्यहविषयम् ।

'सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ।
अब्दकृच्छ्रेण शुद्धयेत व्यासस्य वचनं यथा ॥'

एतत् तृतीयत्र्यहविषयम् ।

अत्राशक्तौ पक्षान्तरमुक्तं तेनैव—

'सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता ।
त्रिषण्णवदिनादर्वागेकाब्देन विशुद्धयति ॥'

दशाहप्रभृति मासाभ्यन्तरे विशेषमाह—

'सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।
मासमेकावधिर्यावत्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयति ॥
नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च ।
ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ॥' इति ।

सम्भवात् ब्रह्मदण्डो ब्रह्मशापः, अभिचारो वा । कटशब्देन शववहनोपयोगि खट्वादि । एतच्चात्मघातोद्देशकस्वव्यापारे सति ।

'प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम् ।'(१४।११)

इति गौतमोक्तेः । —प्रायो महाप्रस्थानम् ।

'हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।'

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च (३।२१) ।

तद्देहप्रतिपत्तिर्मिताक्षरोदाहृतस्मृत्यन्तरे—

'आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥'

गङ्गेति सम्भवाभिप्रायेण ।

अत एव स्मृत्यन्तरे—

'गङ्गायां प्रक्षिपेद्देहं सरित्स्वन्यासु वा ततः ।' इति ।

अग्न्यादेस्तु मिताक्षरायाम्—

'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु गृह्याग्निं च चतुष्पथे ।
पात्राणि च दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥'

—वृथाऽऽत्मघातेन ।

१ अन्वक्षमक्षमनु ... शरीरे तत्सन्निकर्षे ... मित्यर्थः ।

तथा—'महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान् यदि ।
पुत्रस्तान्पालयेदग्नीन् युक्त आ दोषसङ्क्षयात् ॥
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन् वा म्रियते यदि ।
गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौतमप्स्वास्येत्सपरिच्छदम् ॥' इति ।

आत्मघाते प्रायश्चित्तं निगमे—
'आत्मघातकशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कं च त्रिंशन्निष्काणि चाचरेत् ॥' इति ।

आत्मघातिदाहादौ प्रायश्चित्तं मिताक्षरायाम्—(ग. पु. २।४।१६०)
'कृत्वाऽग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथाम् ।
रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥' इति ।

यत्तु मिताक्षरायाम्—(३।६) 'स्पर्शमात्रे चैकरात्रोपोषणम्' इति, तत् तप्तकृच्छ्राशक्तौ काष्ठाद्यन्तरितस्पर्शे वा ज्ञेयम् ।

तप्तकृच्छ्रस्तु—(याज्ञ. ३।३१७ ग. पु. २।४।१६४)
'तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥' इति ।

---

१ एतत्काले । बुद्धिपूर्वं तु वसिष्ठः—'य आत्मत्यागिनां कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां नरः । स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेत् चान्द्रायणव्रतम् ॥' इति । तप्तकृच्छ्राभ्यां सहितमिति विगृह्य तप्तकृच्छ्रद्वययुक्तं चान्द्रायणमिति व्याचष्टे शम्भुभट्टः । युक्तं चैतत्, 'तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ।' इति ब्राह्मवचनात् ॥ स्नानं शवस्नपनम्, रज्जुच्छेदः कात्स्न्यिकः, अश्रुपातं चेति चकारादिकमपि, सर्वेषां दाहादिकरणे ।

२ किञ्चिन्न्यूनचतुरुपवासात्मकस्यास्य न दाहाद्यष्टकपापनिवर्तकत्वसम्भवः, प्रत्येकं दाहादिकरणे उपवासोक्तेस्तदष्टकस्यौचित्येन ततोऽतिन्यूनत्वात् । अतः 'तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत् स्नायी समाहितः ॥' (११।२१४) इति मनूपदिष्टो द्वादशाहसाध्योऽत्र ज्ञेय इति सिद्धटीका । वस्तुतस्तु, गारुडे एवं चतुरहात्मकतप्तकृच्छ्रशब्दस्य व्याख्यातत्वेनास्य 'तप्तक्षीर—' इत्यादिवचनस्य प्रवृत्तत्वात् न्यूनस्यापि वाचनिकं पापनिवारकत्वं निर्बाधमेव ।

संवत्सरोर्ध्वं तु गवादिहतानामपि दाहादि कार्यमेव ।

'गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्कार्यं सर्वमप्यौर्ध्वदैहिकम् ॥'

इति षट्त्रिंशन्मतात् ।

नारायणबलिं कृत्वा तु तदैव कार्यम् ।

'अर्वाक्संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात् सदायुषः ॥'

इति स्मृतेः ।

'नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥' (ग. पु. २।४)

इति छागलेयोक्तेश्च ।

'विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ।
एकादश्यां च शुक्लायां पञ्चम्यां श्रवणेन वा ॥
वृथामृतानां शुद्ध्यर्थं कार्यो नारायणो बलिः ।
दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
तिलमिश्रान् प्रदद्याद्वै संयुतो दक्षिणामुखः ॥' इति ।

शौनकस्मृत्यर्थसारानुसारी नारायणबलिः ।

शुक्लैकादश्यां पञ्चम्यां श्रवणेन वा तिथ्यादि स्मृत्वा 'अमुकशर्मण और्ध्वदैहिके सम्प्रदानत्वसिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य पञ्चकलशान् सजलान् व्रीहिषु यवेषु वा गन्धसर्वौषधदूर्वापल्लवसप्तमृत्फलरत्नसुवर्णशकलयुतान् वस्त्रवेष्टितान् संस्थाप्य तेषामुपरि ताम्रादिपात्रेषु ब्रह्मविष्णुशिवान्वैवस्वतं यमं प्रेतं च पूजयेत् । तत्र क्रमान्मन्त्राः– 'हिरण्यगर्भः' (ऋ. सं. ८।७।३) पुरुषसूक्तं (ऋ. सं. ८।४।१७–१९) 'कद्रुद्राय' (ऋ.सं.१।३।२६) 'यमाय सोमं' (ऋ. सं. ७।६।१६) चतुर्थ्यंतनमोऽन्तं च प्रेतनाम । ततो गृह्योक्तमार्गेणाग्नि-

१ 'विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा । ब्रह्मा रूप्यमयस्तत्र यमो लोहमयो भवेत् ॥ सीसकं तु भवेत् प्रेतमथवा दर्भकं भवेत् ।' इति गारुडे (२।४०।३२) प्रतिमाद्रव्याणि ।

स्थापनादिनारायणदैवत्यचरुश्रपणान्तं कृत्वा पुरुषसूक्तेन (ऋ. सं. ८।४।१७–१९) प्रत्यृचं षोडशाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि समाप्य कलशसमीपे 'अमुकगोत्रायामुकशर्मणे प्रेताय विष्णुरूपिणेऽयं पिण्ड उपतिष्ठताम्' इति मधुघृततिलयुतान् दशपिण्डान् प्राचीनावीती दक्षिणाग्रकुशेषु दत्वा 'यत्ते यमं' (ऋ. सं. ८।१।२०) इति सूक्तेनानुमन्त्र्य शङ्खोदकेन कुशैरभ्युक्ष्याभ्यर्च्य प्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां प्रक्षिप्य 'अमुकशर्मा अमुकगोत्रो विष्णुरूपी तृप्यतु' इति पुरुषसूक्तस्य प्रत्यृचमन्ते उच्चारयन् षोडशवारं प्रेतं सन्तर्प्य–

'ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ।
बलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गतिम् ॥'

इति ब्रह्मादीन् प्रार्थयेत् । तेभ्यः पुरुषाहारमितमन्नं बलिं दत्वा प्रतिदेवतं त्रिविधफलघृतशर्करामधूनि निवेद्य परदिनकर्तव्यश्राद्धार्थं पञ्च विप्रानामंत्र्य रात्रिं जागरणेनातिवाह्य परदिने मध्याह्ने ब्रह्मादीन्संपूज्य तिथ्यादि सङ्कीर्त्य 'अमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्यौर्ध्वदैहिके सम्प्रदानत्व-योग्यतासिद्धये पञ्चैकोद्दिष्टश्राद्धानि तन्त्रेण करिष्ये' इति सङ्कल्प्य श्राद्धानि कुर्यात् । तत्र देवता ब्रह्मादय एव । ब्रह्मादीनां पूजापिण्डदानादिषु सव्यम् । प्रेतविप्रायाऽधिका दक्षिणा भूहिरण्यादिका । अक्षय्यस्थाने कुशतिलतुलसीयुतशङ्खजलधारेति विशेषः । ततस्ते विप्राः पवित्रहस्ताः अमुकशर्मणेऽमुकगोत्राय प्रेताय विष्णुरूपिणे इदं तिलोदकमुपतिष्ठता-मिति प्रत्येकं तिलोदकं दद्युः । यजमानः स्नात्वा गुडशर्करापायसादियुतं स्वजनयुतो भुञ्जीतेति नारायणबलिप्रयोगः ।

मरणोद्देशेन सर्पसमीपगमनादिना सर्पेण हते तु वर्षपर्यन्तं प्रतिपञ्चमि नागं सम्पूज्य वर्षान्ते नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं गां च विप्राय दत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कुर्यात् ।

---

१ दशपिण्डदानमपसव्येन कुर्यात् । यज्ञोपवीत्येवेति आधुनिकेन केनचित् कल्पितः पाठः– इति सिन्धुटीकाकृत् । तन्न, गारुडेऽपि 'यज्ञोपवीती' (२।४।८) इत्युक्तेः ।

२ नागो दारुमयो मृन्मयो वा पञ्चफण इति भट्टाः । पिष्टमय इति सिन्धुः । तस्य प्रतिमासमनन्तो वासुकिस्तक्षकः शङ्खः पद्मः कम्बलः कर्कोटकोऽश्वतरो धृतराष्ट्रः शङ्खपालः कालीयः कपिलश्चेति पृथङ्नामभिः पूजेति भट्टाः ।

तथा च व्यासः पुराकल्पं पपाठ— (ग. पु. २।४।१३३)

'सुवर्णतार¹निष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
विप्राय विधिवद्दत्वा पितुरानृण्यमाप्नुयात् ॥'

भारनिष्पन्नमिति वा पाठः । भारः पलसहस्रद्वयम् ॥ 'तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।' इति कोशात् (अमरसिंह: २।९।९७३)। एतत्पाठे प्रायोऽशक्यार्थविधिः ।

प्रमादमृतानां तु–

'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये ।'

इति प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव दाहादि कार्यम् ।

तथा चाङ्गिराः–

'अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥' इति ।

आदित्यपुराणे—

'असाध्यव्याधिना युक्तः स्वव्यापाराक्षमः पुमान् ।
प्रविशत्यनलं दीप्तं करोत्यनशनं तु वा ॥
अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।
गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥
प्रयागवटशाखाग्राद्देहत्यागं करोति वा ।
स्वयं देहविनाशस्य प्राप्ते काले महामतिः ॥
उत्तमानाप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत्क्वचित् ।
महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान् भोगान्समश्नुते ॥
एतेषामधिकारोऽस्ति सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥' इति ।

'ईदृशं मृतकं येषां जीवानां कुत्रचिद्भवेत् ।
आशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वज्रानलहते तथा ॥'

इत्येतदपि वृद्धादीनामेवोक्तमनुवाक्योक्तमृतिविषये त्रिरात्रमाशौचविधायकं बोध्यम् ।

---

१ 'तारं च रजते—' इति विश्वः ।

ऊर्ध्वोच्छिष्टादिमरणे पराशरः—

'ऊर्ध्वोच्छिष्टे ह्यधोच्छिष्टे अन्तरिक्षे मृतिर्यदि ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणेऽपि च ॥' इति ।

तथा—'ऊर्ध्वोच्छिष्टे ह्यधोच्छिष्टोभयोच्छिष्टे तथैव च ।
अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वादौ मरणेऽपि च ॥
श्वानक्रव्यादसंस्पर्शे कृमिकीटोद्भवेऽपि च ।
तत्तद्दोषानुसारेण प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
कृच्छ्रांस्त्रिषट्पञ्चदशान् चान्द्रायणमथापि वा ।' इति ।

अत्र दोषानुसारेण प्रायश्चित्ते तारतम्यं कल्प्यम् ।

ब्रह्मचारिमरणे स्मृत्यन्तरे विशेषः—

'येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।
तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
ब्रह्मत्वं प्राप्नुयाद्बोधिद्रुमेऽनवरतं वसेत् ।
तस्यापि तस्य वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीम् ।
विधानं च विधायाशु और्ध्वदैहिकमाचरेत् ॥
मृतस्य म्रियमाणस्य षडब्दं व्रतमादिशेत् ।
त्रिंशद्भ्यो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपीनकाम्बरान् ॥
हस्तमात्राः कर्णमात्रा[1] दद्यात्कृष्णाजिनानि च ॥
पादुकाछत्रमाल्यानि गोपीचन्दनमेव च ।
मणिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चार्पयेत् ॥
मन्त्रैस्तत्तल्लिङ्गकैश्च ब्रह्मसायुज्यसिद्धये ।
अभावे व्रतिनां पूज्या गृहस्थाः साधवः शुभाः ॥
एवं कृते विधाने तु विघ्नस्तस्य न जायते ।' इति ।

---

१ मात्रा मुद्रिका; 'मात्रा कर्णविभूषणे' इति विश्वः ।

२ उपनयनोत्तरं चतुर्दिनान्तराले ब्रह्मचारिमरणे तु प्रचेताः— 'चतुर्दिनान्तराले तु बटुः प्रमीयते यदि । लौकिकेऽनले शिखिना वह्निना तेन दाहयेत् ॥' तेन औपासनाग्निकेन । रुद्रः प्रायश्चित्तमाह— 'अग्निसंयोगे विवस्त्रेण वटौ होमं विधाय च । तेनैव वह्निना तस्य वटोर्दाहो विधीयते ॥' इति (स्मृ. सा. स.

स्नातकमरणे वा शौनकः-(९१)

'स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि ।
संयोज्य चार्कविधिना संयोज्यौ तौ ततः परम् ॥' इति ।

कुष्ठिमरणे यमः—

'मृतस्य कुष्ठिनो देहं निखनेद्गोष्ठभूमिषु ।
वासरत्रितयं पश्चादुद्धृत्यान्यत्र तं दहेत् ॥
न गङ्गाप्लवनं कार्यं निक्षेपे विधिरुच्यते ।
षडब्दव्रतपूर्णेन विधिनाऽन्त्यं क्रतुं चरेत् ॥
ततोऽस्थिसञ्चयं तस्य गङ्गायां प्रक्षिपेत् सुधीः ।
मासि मासि ततः कुर्यान्मासि श्राद्धानि पार्वणान् ॥
सङ्कल्पविधिना केचित्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥' इति ।

पर्युषितदाहे गालवः—

'दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कर्हिचित् ।
तत्पर्युषितमित्याहुर्दहने तस्य का गतिः ॥
पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥'

प्रेतधनहारिणः प्रेतक्रियाकरणे शङ्खः—

'प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः ।
वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत् ॥'

-२।५।७-८) उपनयनाभित्यागोत्तरं तु 'ब्रह्मचारी यती चैव दहेदुत्तपनाग्निना ।' इति क्वचुक्तं द्रष्टव्यम् । मसूरिकामरणे स्मृतिसारसमुच्चये- पैठीनसिः-'त्रिपक्षादुत्तरं कार्यं मसूर्या म्रियते यदि । शाखासंस्कारतः सिद्धिस्तन्मृतौ तु विनिश्चयः ॥' लौगाक्षिः-'मसूरिकामृतो यस्तु दहनं नास्य कारयेत् । खननं तस्य विज्ञेय-मन्यथा ग्रामनाशनम् ॥' 'तिलायुतं प्रकर्तव्यं नारायणबलिस्तथा । मसूरिकायां मरणे पैशाच्यं विनिवर्तते ॥' इति ।

१ अत्र विशेषो निर्णयपारिजाते-'कुष्ठी यत्र मृतस्तमेव निखनेद्गोष्ठे दिनानां त्रयं षड्गोदानमथ प्रदाय मुदितस्तं शास्त्रवद्दाहयेत् । कृत्वा कर्म दशाहमत्र परतो नारायणाख्यं बलिं कृत्वा तं परिशोध्य सर्वमखिलं कुर्वीत शुद्धो भवेत् ॥' इति ।

अथ मृतेतिकर्तव्यता ।

मनुः— (५।१०३)

'न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसम्पर्कदूषिता ॥'

निर्हरणाशौचमाह मनुः— (५।१००)

'असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥
यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥' इति ।

तद्गृहवासिनस्तदन्नमखादतो निर्हृतवतस्त्र्यहम् ।
तद्गृहवासिनस्तदन्नाशिनोऽपि तस्य दशाहम् । अतद्गृहवासिनस्तदन्नभोजिनश्च तस्याहोरात्रमित्याशयः ।

बन्धुवदित्यनेन धनग्रहणोपाधिना सवर्णशवनिर्हरणे दशाहाद्याशौचमिति निबन्धकृतः ।

ग्रामान्तरवासिनो निर्हृतवतः सज्योतिः ।' प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरा नक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्य' इति पारस्करसूत्रे (३।१०।३५) ।

अन्यवर्णनिर्हरणे तत्तदुक्ताशौचं गौतमोक्तम्— (२।५।२६)
'अवरश्चेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुपस्पृशेत्पूर्वो वावरं तत्र शवोक्तमाशौचम् ।' इति ।
—उपस्पृशेन्निर्हरेत् ।

अनाथनिर्हरणे पराशरः— (३।३९-४०)

'अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥
न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वाऽशुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥'

सन्न्यासिनां मृतावाशौचं नास्ति इति स्मृत्यर्थसारे ।

तथा 'ब्रह्मचारिसन्न्यासिनामप्याशौचं नास्ति ' इति ।

ब्रह्मचारिविषये योगी–(३।१५)

'आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती।
सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत्॥'

—कट आशौचित्वापोद्यर्थः, तदन्नमाशौच्यन्नम्। अर्थादेतदन्यनिर्हरणे व्रतभङ्गः।

हीनानुगमने आशौचमाह याज्ञवल्क्यः–(३।२६)

'ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो नाद्विजः क्वचित्।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः॥'

—अद्विजो विप्रभिन्नः। स्वाव्यवहितहीनवर्णानुयाने तु ब्राह्मणादेर्वसिष्ठोक्तमहोरात्रम्। एकान्तरानुव्रजने पक्षिणी। दिवसावुभयतः पक्षाविव यस्या रात्रेः सा पक्षिणी।

व्यन्तरत्वे पराशरः—(३।४५–४६)

'प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः।
अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति॥
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति॥' इति।

योगी–(३।२)

'स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत्।'

—उपेत उपनीतः। आहिताग्न्यावृता आहिताग्निदाहप्रक्रियया लौकिकाग्निना।

अग्निविशेषं निर्विशेषं निषेधति देवलः–

'चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित्।
पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः॥' इति।

यमः—

'यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च।
प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते॥'

अत्रानाहिताग्नेर्गृह्याग्निना, आहिताग्नेस्तु श्रौताग्निभिरिति। तत्रापि स्वगृह्योक्तविधिनैव।

---

१ सकटं शवेति युक्तम्। २ 'त्रिरात्रमशुचिर्भवेत' इति स्मृतौ पाठः।

कात्यायनः—'आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणो-ऽस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा' इति।

असावित्यत्र प्रेतनाम प्रथमान्तं वदेत्।

प्रचेताः—

'स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः।
नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत्॥'

किञ्चिद्देयं शववस्त्रैकदेशादिकं श्मशाने प्रक्षिपेदिति मिताक्षरायाम् (३।२)।

स्मृत्यन्तरे—

'रात्रौ वा रात्रिशेषे वा म्रियन्ते चेद्द्विजातयः।
दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्सुतः॥'

'परदिने आद्यद्वितीयौ द्वावयवपिण्डौ निर्वपेत्' इति केचित्; रात्रावेवैकोऽवयवपिण्डो विषमश्राद्धीयश्चापर एवं द्वाविति परे।

स्मृतिसंग्रहेऽपि—

'रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम्।
वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तना वपनक्रिया॥'

'सन्ध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः' इत्यादि पारिजातोदाहृतनिषेधक-निगमवचनं तु दिनमृतस्य न सन्ध्यादौ दाहादिकमित्येवंपरम्।

दाहानन्तरं याज्ञवल्क्यः- (३।३)

'सप्तमाद्दशमाद्वाऽपि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः।
अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः॥'

सप्तमाद्दशमाद्वा दिनादर्वाक् 'अप नः' इति मन्त्रेण प्रथमतृतीय-पञ्चमसप्तमनवमेषु प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य्य तृप्यत्वित्युदकं दद्युः, इति विज्ञानेश्वरः। युक्तं तु स्नान एव मन्त्रोऽङ्गमिति।

"'अप नः शोशुचदघम्' इति दक्षिणाभिमुखा मज्जन्ति प्रेतायोदकं[१] सकृत् प्रसिञ्चन्ति अञ्जलिनाऽसावेतत्ते उदकम्' (३।१०।१९-२१) इति पारस्करोक्तेः। प्रतिदिनमञ्जलिवृद्धिरपि ज्ञेया। अत्र 'दक्षिणा-भिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखा प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः' इति प्रचेतसा

---

१ इदं हेमाद्रिमतम्। अपरार्कोऽप्येवम्।

विशेष उक्तः । अत्र 'विप्रे दशाञ्जलयः, क्षत्रिये द्वादश, वैश्ये पञ्चदश, शूद्रे त्रिंशत्' इति यमोक्तो विशेषोऽनुसन्धातव्यः ।

एतच्चोदकदानं मातापितृमातामहाचार्यादीनां नित्यम्, भागिनेयादीनामनित्यम् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः-(३।४)

'एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।
कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरर्त्विजाम् ॥'

ज्ञातित्वे सत्यपि क्वचिन्निषेधस्तेनैवोक्तः-(३।५)

'न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ।'

–पतिताः प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकाराः । ब्रह्मचारिणामुदकदानादिनिषेधो मातृपित्रादिव्यतिरिक्तविषय इत्युक्तं प्राक् (पृ. ३८)।

आशौचनियमानाह याज्ञवल्क्यः-(३।१६।१७)

'क्रीतलब्धाशना भूमौ शयीरंस्ते पृथक्पृथक् ।
पिण्डयज्ञावृता[1] देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥
जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ॥'[2]

–आकाशे शिक्यादौ । द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्याद्द्वयोः शरावयोर्भेदेन निधानम् । 'प्रेतात्र स्नाहि' इति मंत्रश्च 'प्रेतेदं पिब' इत्यूह्य इति विज्ञानेश्वरादयः । हरिहरस्तु मृन्मय इति पात्रैकवचनसामर्थ्यात्प्रेतात्र स्नाहीति मन्त्रेणैकत्रोभयनिधानं मन्यते ।

गारुडे दुग्धनिधानं त्र्यहमुक्तम्-(२।२४।१२)

'अपक्के मृन्मये पात्रे दुग्धं दद्याद्दिनत्रयम् ।' इति ।

मात्स्ये-(१८।६-७)

'तस्मात्प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशेऽहनि नीयते ।
गृहपुत्रकलत्रं च द्वादशाहं स पश्यति ॥

---

१ पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वादिरूपया-मि.

२ 'जलं त्रिदिनमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये । अत्र स्नाहि पिबात्रेति मन्त्रेणानेन काश्यप ! ॥ काष्ठत्रये गुणैर्बद्धे प्रीत्यै रात्रौ चतुष्पथे ।'(ग.पु.२।५।१४) इति विशेषः ।

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ॥' इति ।

विष्णुर्यावन्त्याशौचदिनानि तावत्पिण्डदानमाह — (१९।१३)
' यावदाशौचं तावत्प्रेतायोदकं पिण्डं च दद्युः ' इति ।

पारस्करः—

' प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिण्डान् दद्युर्दशैव तु ।'

मरीचिः—

' प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम् ।
प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥'

—दर्भवर्जितत्वमनुपनीतविषयम् ' असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्, संस्कृतानां तु कुशेषु ' इति प्रचेतोवचनात् ।

पाषाणे वा देयाः । ' भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयं, उपले वा दद्युः ' इति शङ्खोक्तेः ।

शातातपः—

' दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ।
सद्यःशौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥
आशौचस्य ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।'

त्रिरात्राशौचे पारस्करः—

' प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥
त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः ।' इति ।

गृह्यकारिकायाम्—

' यत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽह्न्यस्थिसञ्चयः ।
नवश्राद्धं वृषोत्सर्गं चतुर्थेऽह्नि समाचरेत् ॥
आशौचं तु यदा सद्यो भवेत्तत्र कथञ्चन ।
यथाकालं नवश्राद्धमिति सत्यव्रतोऽब्रवीत् ॥
वृषोत्सर्गादि यत्तत्र कुर्यादेकादशेऽहनि ॥' इति ।

परिशिष्टे–(ग. पु. प्रे. खं. ५।१९)

‘ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥ ’

प्रदीपधृतं वचः—

‘ सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः ।
सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्ध्येत्तु दशमेऽहनि ॥ ’ इति ।

अत्रापि समानकर्तृतामात्रमेव विधेयम् । दशमेऽहनीति तु माना-न्तरप्राप्ताशौचावधेरनुवादः । ‘ यदि सत्राय दीक्षितानां सोम्युतिष्ठासे-त्सोममपभज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत’ इत्यत्र प्राप्तविभाज्यद्रव्यो-पलक्षकसोमपदवत् । तेन क्षत्रियादिर्द्वादशाहादिभिः शुद्ध्येत् । त्रिरात्रा-शौचवांस्तु तावतैव । पक्षिण्येकाहादिमानपि त्रिरात्रेणैव ‘ असंबन्धि-द्विजान्हित्वा दहित्वा च सद्यःशौचम् । संबन्धे त्रिरात्रम् ’ इति पैठी-नसिना दाहमात्रे संबन्धिनस्त्रिरात्रविधानात् । दाहवहनयोः साहित्य त्वविवक्षितम्, अनुवाद्य विशेषणात् ।

यत्तु केचित् – दाहपिण्डदानादिनिमित्तं दशाहादिजात्याशौचं चरन्ति, तन्निर्मूलम् ।

यत्तु–‘ निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।
तदशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्यात्तु पितृवत् क्रियाम् ॥ ’

इति वचः, तदाशौचाप्रयोजकमृतावाशौचमचीर्त्वाऽकृत्वैव दयया धर्मार्थं क्रियां कुर्यादित्येतत्परम् । अथवा धर्मार्थत्वाभावे स्नेहानुबन्धेऽपि क्रियानिमित्ताशौचे मानाभावाद्दाहनिमित्तं त्रिरात्रं कृत्वा दशाहपर्यन्तं क्रियां कुर्यात्–इत्येतत्परम् । अत एव चीर्त्वेति क्त्वावगतमाशौचसमाप्त्यु-त्तरकालत्वं क्रियासमाप्तेः सङ्गच्छते । उत्तमवर्णदाहे तु ‘अवरश्चेद्वर्णः पूर्व वर्णमुपस्पृशेत्पूर्वो वाऽवरं तत्रस्तच्छवोक्तमाशौचम् ’ (२।५।२६) इति गौतमीयम्, तज्जात्याशौचे । यद्यपि तत्रोपस्पर्शनं निर्हरणं व्याख्यातं मिताक्षरायाम्, तथापि कैमुतिकन्यायेन दाहेऽपि तद्भवति ।

ब्राह्मे–‘ योऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः ।
आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं नृप ! ॥’ इति ।

मनुः–(११।१९७)

‘ व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥ ’ इति ।

अहीनयाजकान्त्येष्टियाजकयोरेव तत्प्रायश्चित्तमिति विज्ञानेश्वरः । मेधातिथिस्तु—अहीनस्य विहितत्वेन न तत्रेदं प्रायश्चित्तम्, किंतु रागप्राप्ते तद्याजन एव । परान्त्यकर्मणस्तु निषिद्धत्वात्तत्साक्षात्कर्तुरेवेदमिति युक्तमूचे । वचःस्वरसोऽप्येवम् ।

देवलः—

‘ ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाह्यादिकाः क्रियाः ।
यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च ॥ ’ इति ।

आदिपदमलङ्कारादेर्ग्राहकं, न तु दाहादेः; तत्र प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् ।

पैठीनसिरपि— ‘ ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिः ’ इति ।

उदकदानप्रतिषेधमाह याज्ञवल्क्यः–(३।९)

‘ न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा । ’

ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वमृतानां सपिण्डानामुदकदानमाशौचं चाह मनुः—(५।८७)

‘ आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ’ इति ।

–आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । केचित्तु प्रक्रान्तप्रायश्चित्त आदिष्टीति मन्यन्ते ।

वस्तुतस्तु व्रतादेशोऽस्यास्तीत्यादिष्टीति व्युत्पत्त्या द्वावप्यादिष्टिनाविति । स्नेहलोभहेतुक्रियायाः सामान्यवचनेनैव निषेधे सिद्धे ब्रह्मचारिणां प्रति पुनर्निषेधः धर्मार्थमपि गोचरयति । अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

मनुः–(५।९०)

‘ आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं व्रतेन न वियुज्यते ॥ ’ इति ।

मिताक्षरायाम्–

‘ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ’

प्रेताहारैस्तदन्नभोजनैः । एतद्दशरात्रं तदन्नभोजन एव । तदभावे त्वेकरात्रं वक्ष्यते । पुनरुपनयनं तु न भवति, क्रियाया विहितत्वात् । आचार्यव्यतिरिक्तक्रियायां त्वाशौचं पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तं च भवति ।

अत एव याज्ञवल्क्यः-(३।१५)

'आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ।' इति ।

निर्हरणमग्निदानादिक्रियान्तरस्याप्युपलक्षणम् ।

अत एव भविष्यपुराणे—

'व्रतस्थोऽपि यथा पुत्रः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप ।
तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्त्तुमर्हति ॥' इति ।

माधवीये श्राद्धे—

'आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तु वा ।
मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रेतान्नं तन्न भक्षयेत् ।
अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥
एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्धयति ॥' इति ।

तुशब्देनैतदाशौचवैलक्षण्यं गम्यते । तेन पित्रादिभिन्नक्रियायां दाहे वहने तदन्नभोजने वा पूर्णाशौचप्रायश्चित्तपुनरुपनयनानि भवन्ति । चंद्रिकायां संवर्त्तः-(ल. हा. ९३-९४)

'पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः ।
सव्रतश्चापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥
तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यते ।
अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥' इति ।

इदं च प्रागुक्ताग्निदाननिमित्तत्र्यहनिषेधार्थं, न तु दशाहादेः; प्रसक्त्यभावात् । 'तातामाचार्यकेभ्योऽनलजलतिलदो ब्रह्मचारी तदीयाशौचः '(१४) इति त्रिशत्पद्यस्य, और्ध्वदैहिकपृष्ठलग्नं दशाहाद्याशौचमिति केषाञ्चिल्लेखस्य चाभिप्रायं न जाने ।

यत्तु प्रकाशे प्रजापतिः—

'ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्वपणं पितुः ।
तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विशुद्धयति ॥' इति ।

तत्र तावत्कालं श्राद्धोक्तमेकाहमित्यर्थः । दिवोदासादयस्तु आद्यदिने पूर्णमाशौचं सन्ध्यादिकर्मलोपश्च, द्वितीयादिदिनेषु पिण्डदानादिकाल

एवाशौचम्, न तु ततः पूर्वोत्तरकालयोरित्याहुः । तन्न, ब्राह्मवाक्य-मूलान्मूलान्तरकल्पनापत्तेः, प्रत्यहमनेकाशौचोत्पत्तिनाशकल्पनागौरवाच्च ।

हारीतः—

' विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।
दोषः स्यात्त्वसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना ॥ ' इति ।

याज्ञवल्क्यः–(३।२६)

' ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः ॥ ' इति ।

मनुः–(५।१०३)

' अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।
स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ ' इति ।

ज्ञातिः सजातीयमात्रं, न तु सपिण्डः, तदनुगमने दोषाभावात् । इदं च घृतप्राशनं कृच्छ्रेष्वपाठेन तत्त्वभावेऽपि तप आत्मकप्रायश्चित्तत्वात् भोजननिवर्त्तकम् ।

स्वानन्तरहीनवर्णानुयाने एकाहं प्रकृत्य वसिष्ठः–(२३।२२) 'शवानुगमने चैवम् ' इति । 'विप्रस्य वैश्यानुयाने तु पक्षिणी ' इति विज्ञानेश्वरादयः ।

पराशरस्तु– (३।४४)

' मृतं तु वैश्यमज्ञानात् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
कृत्वा शौचं द्विरात्रं स प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ ' इति ।

एतदेव क्षत्रियस्य शूद्रानुयानेऽपीति ग्रन्थकृतः । तथैवदशश्लोक्यामपि ।

---

१ वस्तुतस्तु ब्राह्मोक्त एकाहः पित्रादेर्दाहमात्रकरणविषयः, प्रजापतिवचने तावत्कालमित्यस्य दशदिनरूपपिण्डदानकालमित्यर्थः । तेन कर्माधिकारलक्षणाशौचेऽपि आशौचमध्य एव वाचनिके सन्ध्यावन्दनादिरूपतत्तत्कर्मणि स्नानादेवाधिकारः आहिताग्नेरिवाग्निहोत्रहोमादौ । अतः कर्माङ्गमाशौचं ब्रह्मचारिणोऽपि दशाहमस्त्येव ।

अत्र विशेषः स्मृतिसारसमुच्चये–(२।५।२–३) ' मातापित्रोस्तु मरणं व्रतमध्ये यदा पतेत् । बटुः सर्वं स्थापयित्वा वह्निं नत्वा बहिर्व्रजेत् ॥ यज्ञोपवीतं चामुञ्चन् वह्निसन्निधिमेत्य च । दशाहादुत्तरं पूर्वव्रतमेव समाचरेत् ॥ '

पराशरः–(३।४५–४६)

'प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति ॥
त्रिरात्रे तु ततस्तीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति[1] ॥' इति ।

–ज्ञानदुर्बलः ज्ञानशून्यः । एवमज्ञानादित्यत्रापि ।

ब्राह्मे–'ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामान्मोहाद्भयाल्लोभात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥' इति ।

ब्राह्मणपदमुपलक्षणम् । वर्णानामिति सामान्यतो ग्रहणमपि हीनजातिपरमेव । तत्प्राप्तेरेवानिष्टत्वात् ।

कामादिग्रहणाच्च धर्मार्थं द्विजस्य द्विजक्रियायां न दोष इति गम्यते ।

शुनःपुच्छः—

'शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शाकेनाऽप्यथ निर्वपेत् ।
प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥'

भविष्योत्तरे–(ग. पु. २।३४।३७)

'गृहद्वारे श्मशाने च तीर्थे देवगृहे तथा ।
यत्राद्यो दीयते पिण्डस्तत्र सर्वान् समापयेत् ॥'

निगमे—

'एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते ।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रींश्चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च षट् षष्ठे सप्तमे सप्त एव हि ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्यांजलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावंति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
पञ्चभिः पञ्चभिस्त्वेति पात्रैरंजलिभिस्तथा ।
एकादशैवेन्द्रियाणि कर्षन्ते शास्त्रदर्शनात् ॥' इति ।

[1] अत्र घृतप्राशनस्य शुद्ध्यर्थत्वाभिधानाच्च भोजननिवृत्तिः इति प्रायश्चित्तमयूखे (पृ. २६२)।

पिण्डश्च पुराणे—

'तिलाः क्षीरं तथा तोयं धूपं दीपं तथा बलिः
मधुसर्पिःसमायुक्तं पिण्डमाहुर्मनीषिणः ॥' इति ।

तथा—

'अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ।
ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ॥' इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

'भूमौ पिण्डप्रदानं च कर्षू कृत्वा विधानतः ।' इति ।

—कर्षूस्तु प्रादेशमात्रदीर्घा चतुरङ्गुलविस्तारा तावदेव निम्ना गर्त्त-स्वरूपा ।

अस्थिसञ्चयने संवर्त्तः—(३८)

'प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥'

क्वचित् द्वितीयेऽप्युक्तम् । वैष्णवे तु –(३।१३।१४) 'चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषां च गङ्गांभसि प्रक्षेपः' इति ॥

प्रक्षेपो यथा–'पट्टवस्त्र-कौशेय-माञ्जिष्ठ-श्वेतवस्त्र-कंबल-शाणपट्टा-जिनैरष्टभिरुपर्युपरि संवेष्ट्य पंचगव्येन प्रक्षाल्य सास्थिदेश स्नानानि कृत्वाऽस्थीनि पलाशपत्रपुटे संस्थाप्य पुनर्मधुघृततिलहेमशकलैः सह मृत्पिण्डे निधाय कृतापसव्यो नाभिमात्रे जले मृतनामगोत्राद्युल्लेखपूर्वकं मृतश्राद्धपूर्वकं च प्रक्षिप्य रजतं ब्राह्मणाय दद्यात् । एवं गङ्गायां तत्क्षेपे स्वर्गः । प्रयागादौ तु मुक्तिरपीति फलम् ।'

वपनविषये देवलः—

'दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् ।
तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥'

---

१ चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः ।–इति मूले ।

२ अस्थिसंस्कारासम्भवे त्वाश्वलायनः–(२०।५७–५८) 'कर्तुं चेदस्थि-संस्कारं प्रमादान्नहि शक्यते । अस्थिशुद्धिकरान् मन्त्रान् धृत्वा दर्भानुदीरयेत् ॥ दग्धस्य विधिनास्थीनि भावयित्वा जले क्षिपेत् । तिलाञ्जल्यादिकं सर्वं कुर्यात् प्रेतस्य कर्म च ॥' इति ।

वपनादि च दशमपिण्डदानोत्तरम् ।

'समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।'

इति ब्रह्मपुराणात् ।

'भौमार्कमन्दवारमलिम्लुचशुक्रास्तादौ गंगायामस्थिप्रक्षेपं न कुर्यात्'
इति त्रिस्थलीसेतौ (ग. पु. २।३४।११२)।

'अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृते पितृसपिण्डने ॥'

'यदि न स्यात्सपिण्डनम्' इति क्वचित्पाठः ।

'अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः ॥' इति ।

'दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं' इति क्वचित्पाठः । अत्र पुत्र इत्येवोद्देश्यसमर्पकम् । भक्तिस्तु कर्माङ्गतया प्राप्ताऽनूद्यते । अतः सुतेनाद्याब्दे कार्यं नान्येन ।

स्मृत्यन्तरेऽपि–

'द्वितीयेऽह्नि प्रकर्त्तव्यं क्षौरकर्म प्रयत्नतः ।
तृतीये पंचमे वाऽपि सप्तमे वा प्रदानतः ॥' इति ।

–ऐकादशाहिकश्राद्धप्रदानादर्वागित्यर्थः ।

आपस्तम्बः–(१।३।१०।६)'अनुभाविनां च परिवापनम्' इति ।
अनुभाविनः कनिष्ठाः सर्वे सपिण्डाः पुत्रा एवेति मिताक्षरायाम् (३।१७)।

अनुपनीतपुत्रपत्न्योर्दाह्याधिकारमाह कात्यायनः—

'असंस्कृतेन पत्न्या च साग्निदानं समन्त्रकम् ।
कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥'

कृतचौलस्तृतीयवर्षोत्तरं सर्वमौर्ध्वदैहिकं कुर्यात् ।

'अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम् ।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि च स्यात्त्रिवत्सरः ॥'

इति सुमन्तूक्तेः।अत्र विशेषणद्वयमपि विवक्षितम् ,विधेयकर्तृगतत्वात्।
षट्पिण्डा अपि स्मृत्यन्तरे–(ग. पु. २।३५।२३–२४)

'स्थाने चार्द्धपथेऽतीते चितायां शवहस्तके ।
श्मशानवासिभूतेभ्यः पञ्चमं प्रातिवेश्मकम् ॥

षष्ठः सञ्चयने प्रोक्तो दशपिण्डा दशाहिकाः ।
श्राद्धषोडशकं चैतत्प्रथमं परिकीर्तितम् ॥' इति ।

—प्रातिवेशिको द्वारदेशस्थः ।

कर्मप्रदीपेऽपि—

'उत्क्रान्तौ द्वारदेशे च विश्रान्तौ शवहस्तके ।
स्तम्बे सञ्चयने चापि षट्सु पिण्डांश्च निर्वपेत् ॥' इति ।

—स्तम्बश्चिता । कुशमुष्टिरित्यन्ये ।

ब्रह्मपुराणे—

'छिन्नो वा दग्धदेहो वा श्वापदैर्भक्षितोऽपि वा ।
अङ्गमुत्पादयेत्तेषां पिण्डदानैर्दशाहिकैः ॥
आतिवाहिकदेहस्तु प्रेतपीडासमन्वितः ।
न हि मोक्षमवाप्नोति पिण्डांस्तत्रैव सोऽश्नुते ॥'

—आतिवाहिकदेहः प्रेतशरीरम् ।

'कृते सपिण्डीकरणे ततः संवत्सरात्परम् ।
प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥
शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते तथा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलास्यभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
ऊरू जङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः ॥
दन्तलोमान्यष्टमेन पूर्णत्वं क्षुद्विपर्ययः ।
जायते नवमेनाथ दशमेन तथा क्रमात् ॥' इति ।

---

१ अत्र—'एवं देही पूर्वदेहं समुत्सृजति तं यदा । भोगार्थमग्रे स्यादेहो वायवीय उपस्थितः ॥ आतिवाहिकमित्येवं वायवीयं वदन्ति हि ॥ ८० ॥ पुत्रादिभिः कृताश्चेत् स्युः पिण्डा दश दशाहिकाः । पिण्डजेन तु देहेन वायुजश्चैकतां व्रजेत् ॥ ८२ ॥ पिण्डजो यदि नैव स्याद् वायुजोऽर्हति यातनाम् ।'(२।१०।७७) इति गारुडमनुसन्धेयं स्फुटार्थावगमाय ।

वृद्धवसिष्ठः—

'अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वान्न विमुच्यते ।
अर्वाक्तु द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम् ॥' इति ।

अङ्गिराः—

'प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमैकादशे चैव नवश्राद्धं तदुच्यते ॥'

नागरखण्डे- (२२५।२-४)

'त्रीणि सञ्चयनस्यार्वाक् तानि त्वं शृणु सांप्रतम् ।
यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।
ततः संचयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमुच्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नव श्राद्धानि तानि च ॥' इति ।

नवसङ्ख्याकान्युक्तानि भविष्यपुराणे-

'नवसप्तविशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥' इति ।

बह्वृचपरिशिष्टे-

'अनुदकमधूपं च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।
नवश्राद्धममन्त्रं च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥'

—अनुदकमर्घ्यरहितम् । पिण्डोदकं प्रत्यवनेजनोदकम् ।

शातातपः—

'सूतके मृतके प्राप्ते द्वितीयं मृतकं यदि ।
पिण्डदानं प्रकर्त्तव्यं वृषोत्सर्गं तथैव च ॥
आरब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।
तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥' इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरेऽपि—

'न हन्यात्सूतकं कर्म द्वादशैकादशाह्निकम् ।
शुद्धो वा यदि वाऽशुद्धः कुर्यादेवाविचारयन् ॥' इति ।

तन्मूलं मृग्यम् ।

---

१ मूले त्वङ्गिरोवचनवदेव पाठः ।

दशाहमध्ये दर्शपाते ऋष्यशृङ्गः—

'आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।
समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥'

भविष्यपुराणेऽपि—

'प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।
समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥'

—अशौचसमाप्तिपर्यन्तं प्रत्यहं स्नानमाचरेदित्यर्थः ।

पैठीनसिरपि—

'आद्येन्दावेव कर्तव्याः प्रेतपिण्डोदकक्रियाः ।
द्विरन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते ॥'

मातापितृविषये तु गालवः—

'पित्रोराशौचमध्येऽपि यदि दर्शः समापयेत् ।
तावत्तैवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत्त्र्यहात्परम् ॥'

यत्तु गौतमः—

'अन्तर्दशाहं दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।
पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डं जलाञ्जलीन् ॥' इति ।

तत्त्र्यहान्तर्दर्शपरम्—इति पितामहचरणाः । कालादर्शेऽप्येवम् ।

यत्तु—मदनो गौतमीयमौरसपुत्रपरं, गालवं त्वनौरसपरमिति; तन्न । वैपरीत्यस्यापि संभवेन विनिगमनाविरहात् । यदपि स एव माधव-निर्णयामृतकारौ च गालवमापद्विषयमाहतुः, तदपि न; मानाभावात् । त्र्यहमध्ये आपदि तदुत्तरं च तदभावे गौतमीयस्यापद्विषयतया वैपरीत्य-स्यापि सुवचत्वेन विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् ।

मत्स्यपुराणे—

'दशाहानन्तरं पुत्रो वृषोत्सर्गस्य पूर्वकम् ।
आरभ्येत शुचिर्भूत्वा श्राद्धमेकादशेऽहनि ॥'

वृषोत्सर्गं कृत्वेत्यर्थः । वृषोत्सर्गप्रयोगस्तु श्राद्धमयूखे (पृ. १३२—१३७) उक्तः । स्त्रीविषये—

'पतिपुत्रवती नारी भर्त्तुरग्रे मृता यदि।
वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां तु दद्यात्पयस्विनीम्॥'

(ग. पु. २।६।१३१) इति विशेषः।

वृषोत्सर्गादपि पूर्वं विष्णुतर्पणमुक्तं गारुडे–(२।४०।१६-१८)

'पूर्वं तु तर्पणं कार्यं मन्त्रैः पौराणवैदिकैः।
सर्वौषध्यक्षतैर्मिश्रं विष्णुमुद्दिश्य तर्पयेत्॥
कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैरपि च वैष्णवैः।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन्॥
अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः।
अव्ययः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमुक्तिप्रदो भव॥' इति।

पैठीनसिः—

'एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम्।
चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्॥'

लौगाक्षिः–

'आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः॥'

आद्यं श्राद्धमिति सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतम्।

याज्ञवल्क्योऽपि–(१।२५६)

'मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्।
प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि॥'

–आद्यमेकादशेऽहनीत्यनेनाद्यदिनप्राप्तयोराद्यमासिकाद्यवार्षिकयोरेकादशाह उत्कर्षौ विधीयते।

---

१ स्त्रीणां चैव वृषोत्सर्गं कुर्यादेकादशेऽहनि॥ वृषोत्सर्गं विना प्रेतः पिशाचत्वान्न मुच्यते। पुमांश्चाप्यथ वा नारी विधवा सधवापि वा॥ (आश्व. २०।२६-२७) इत्याश्वलायनीयं तु बह्वृचविषयम्, पतिपुत्रवतीभिन्नविषयं वा बोध्यम्।

२ निर्णयसिंधौ शातातपः–'अन्तर्दशाहे मरणात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि। प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदाने यथाविधि॥' मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकादशाहं न कुर्यात्। इति प्रक्षिप्तमत्र दृश्यते।

अथ मृताग्निहोत्रप्रकारः ।

कारिकासु—

'मृताग्निहोत्रं होतव्यं प्राग्दाहात्तत्र कथ्यते ।
प्राचीनावीतिना सर्वं शंस्यमेवोद्धरेत् खरे ॥'

—शंस्य आहवनीयः ।

'सादनाभावतः कूर्चस्थापनं न भवेदिह ।
प्रागग्रैर्दक्षिणाग्रैश्च तृणैः शंस्यपरिस्तृतिः ॥
पर्युक्षणं च तस्यैव कार्यमत्राप्रदक्षिणम् ।
नैर्याद्दक्षिणतो भस्म निरुह्योष्णं च सन्धितीम् ॥
दुग्धं भस्मन्यधिश्रित्यावज्येतासेकवर्जितम् ।
उद्वासयेत्तदासाद्य दक्षिणा स्रुक्स्रुवं ततः ॥
प्रताप्य प्रैषरहितं तत्पयः सकृदुन्नयेत् ।
धारयेत्समिधं त्वधो नर्य्यं दक्षिणतो नयेत् ॥
तूष्णीं समिधमाधाय सव्यं जानु निपात्य च ।
अपसव्यं स्रुचं कृत्वा सकृत्सर्वं विनिक्षिपेत् ॥
ततः कृष्णाजिनेऽस्थीनि पुरुषाकारवन्न्यसेत् ।
ऊर्णाभिश्छादयेत्तानि घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत् ॥
पात्राणि योजयित्वा तं दहेत्रेताग्निभिस्ततः ॥' इति ।

इदं च मृताग्निहोत्रं देशान्तरान्मृतकलेवरागमनानन्तरं हुत्वा कलेवरं दग्धव्यमिति केचित् । अन्ये तु प्राकृताग्निहोत्रस्थाने मृताग्निहोत्रस्य श्रुत्यादावुपदिष्टत्वात् कलेवरस्यास्थ्नां वा गृहगमनपर्यन्तं प्रतिदिनं सायंप्रातर्यथोपदिष्टं होतव्यमिति वदंति ।

दाहे यद्यपि 'आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च' इत्यविशेषेणाग्नयः श्रुतास्तथापि 'तयोर्यः पूर्वं म्रियते, तस्य त्रेतायां पितृमेधः संपद्यते' इति सूत्रात्,

'आहिताग्न्योश्च दंपत्योर्यश्चादौ म्रियते शुचिः ।
तस्य देहः सपिंडैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥' इति ।

---

१ खरो नाम दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरस्तान्मृदं प्रक्षिप्य निष्पादितो वेश पात्रप्रयोगार्थः (तै. सं. भा. १।४।२) । २ नर्यो गार्हपत्यः ।

'पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।
अनाहिताग्निदेहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः ॥'

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च त्रेताया एव दाहसाधनता, न सभ्यावसथ्ययोः।

सभ्यावसथ्यावाहिताग्नेर्दहनकर्मणि न प्रयुज्येते ।' चिताप्रदेशात्प्रागुदीच्यां दिशि पंच प्रक्रमानतिक्रम्योत्सृजति ' इति शाट्यायनिवचनात् ।

स्त्रीमरणे छन्दोगपरिशिष्टे विशेषः—(३।४।७)

'अनयैवावृता नारी दग्धव्याऽपि व्यवस्थिता ।
अग्निप्रदानमंत्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥'

—व्यवस्थिता साध्वी । आवृत्प्रकारः । असाध्वी तु केवलाग्निभिः। पात्राणि तु चितेरुत्तरतः समीपे तदग्न्येकदेशेन पृथग्दग्धव्यानि ।

'अतिनिन्दिता तु केवलाग्निभिरपि न दग्धव्या ' इति तद्वृत्तौ ॥

एवं अनेकभार्यस्य ज्येष्ठायां जीवंत्यां सहाहिताग्निर्द्वितीया तृतीयाऽपि स्त्री गार्हपत्यैकदेशेन त्रिभिर्वाऽग्निभिर्दग्धव्या,

'तस्मान्नयैकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी ।
पत्नी ज्येष्ठेतरा वाऽपि यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥'

तथा—' स्त्रीमात्रमविशेषेण दग्धव्यं वैदिकाग्निभिः । '
इत्युभयथा वचनसद्भावात् ।

वैदिकाग्निभिर्दाहपक्षे च ततो ज्येष्ठया सह पुनराधानम् । आधानोत्तरकाले या विवाहिता स्त्री सा तु वैदिकाग्निभिर्न दग्धव्या; किंतु गार्हपत्यैकदेशेनेति केचित् । परे तु स्मार्त्ताग्निसत्त्वे तेन, तदभावे लौकिकेनेत्याहुः ।

विशेषमाह मंडनः—

'अग्न्यावरण्योरारूढे प्रमीयेत पतिर्यदि ।
प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ॥
घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥'

'उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्वर्गाय लोकाय नय प्रेताहुती चास्य जुष स्वाहा ' इत्युपावरोहणमन्त्रः ॥

अग्निनाशे यजमानमृतौ कारिकायां विशेषः—

'अग्निनाशे मृतिश्चेत्स्यादाहिताग्नेस्तदोच्यते ।
नवोल्मुकं मथित्वैनं संस्कुर्युस्तदभावतः ॥

तद्भस्मस्पृष्टकाष्ठेन मथित्वा निर्दहेच्च तम् ।
नष्टेष्वग्निष्वथारण्योर्नाशे स्वामी म्रियेत चेत् ॥
आहरेदरणीद्वन्द्वमाधानोक्तं च तद्यथा ॥ '

अथ विच्छिन्नाग्नेरुत्सृष्टाग्नेश्चाधानमाह मंडनः—

' विच्छिन्नमग्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।
आहिताग्निं मृतं दग्धुं त्रेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥
भारद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ॥
प्राचीनावीतवान् कुर्यादग्न्यागारे तथा खरान् ।
तत्राग्नीनां च संस्कृत्यै प्रेतं स्वाम्यासने क्षिपेत् ।
नयालयेऽरणी स्थाप्य मन्थेद्यस्येति मंत्रतः ॥ '

' यस्याग्नयो जुह्वतो मांसकामाः संकल्पयन्ते यजमानस्य मांसम् ।
ध्यायन्तु ते हविषे सादिताय स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं नयन्तु ॥ '

इति मन्थनमंत्रः ।

' तूष्णीमुद्धृत्य शंस्याग्निं संस्कृतेन च सर्पिषा
शंस्ये हुत्वा स्रुचा तूष्णीं गृहीत्वा द्वादश स्रुवान् ॥
दक्षिणाग्निं समुद्धृत्य निर्दहेत्पूर्ववच्छवम् ।

उत्सन्नाग्नेररणिसद्भावे एवम् । अरण्योरभावे तु—

' उत्सन्नाग्नेर्मृतस्याथ न स्तः पूर्वे यदारणी ।
आनीयान्ये तयोः प्रेतपाणिं स्थाप्याथ दक्षिणम् ॥
अयं त इति पुत्रादिः समारोप्य यजुर्जपेत् ।
मृताग्न्याधानवत्सर्वं कृत्वा तं पूर्ववद्दहेत् ॥
अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदितम् ॥ '

अनाहिताग्नेरिति तु स्मार्ताग्निकातीयादिपरम्, तेषां स्मार्ताधानाज्ञानात् । यदि मृते भर्तरि भार्या म्रियेत, तदाऽरणी संपाद्य मंत्रवर्जं निर्मथ्य तेनाग्निना पात्रैर्विना दाहः । एवं भार्यामरणोत्तरकालं मृतस्य पुंसो निर्मथ्येनैव दाह इति कात्यायनानुसारिणः ।

अथ प्रेतक्रियायां निषिद्धकालः ।

तत्र गार्ग्यः—

' प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् ।
आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ॥

शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तु ।
आशौचविनिवृत्तौ च पुनः संस्क्रियते मृतः ॥
सशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ।
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ॥
कृष्णपक्षस्तु तत्रापि वर्जयेच्च दिनक्षयम् ॥' इति ।

प्रेतश्राद्धं प्रकृत्य गार्गिः–

'नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥'

त्रिपुष्करयोगश्च रत्नमालायामुक्तः—

'विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रातिथिर्यदि जायते
सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणां कथंचन वासरे ।
मुनिभिरुदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञित-
स्त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हृते च मृतेऽपि वा ॥'

प्रेतक्रियां प्रकृत्य महाभारते—

'नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।
न प्रौष्ठपदयोः कार्यं न चाग्नेये च भारत ॥'

---

१ नारदादिभिस्तु त्रिपुष्करयोगे गुरुवारस्थाने रविवार उक्तः, तथा च नारदः –'(ना. सं. ६।९५) अर्कार्किभौमवारे चेद्भद्रायां विषमांघ्रिभम् । त्रिपुष्करस्त्रिगुणदो द्विगुणो यमलांघ्रिभे ॥' इति । युक्तं चैतत् शन्यारवारयोरिव तस्यापि पापवारत्वात् । उक्तश्रीपतिवचसो मूलं तु–'भद्रातिथिशनीज्यारवारे चेद्विषमांघ्रिभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्व्यङ्घ्रिभे मृतौ ॥' इति कश्यपवाक्यमेव । तत्र कदाचित् 'शनीनार' इति पाठे श्रीपतिना भ्रमादीज्य इति दृष्टं स्यात्, रविरेव वेज्यपदेनोक्तः स्यात्, अन्यथा त्वेकवाक्यता दुष्करैव ।

दैवादत्र मृतौ परिहारमाह वसिष्ठः–'त्रितयं हि गवां दद्याद्दोषत्रितयापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं द्विपुष्करेऽपि च तिलपिष्टैर्विप्रमुख्येभ्यः ।' इति ।

ज्योतिःपराशरः—

'साधारणध्रुवोग्रे मैत्रेषु न शस्यते मनुष्याणाम् ।
प्रेतक्रियां कथञ्चित्त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये च ॥'

—साधारणे कृत्तिकाविशाखे । ध्रुवाणि उत्तरात्रयं रोहिणी । उग्राणि पूर्वात्रयं भरणी मघा च । मैत्राणि मृगचित्रानुराधारेवत्यः । यमलधिष्ण्यं धनिष्ठा ।

वाराहपुराणे—

'चतुर्थाष्टमगे चंद्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।
प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृते परिघे तथा ॥
करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिनेऽपि च ।
त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥'

—जन्मतारात्रयमाद्यदशमैकोनविंशानि नक्षत्राणि ।

---

१ त्रिपुष्करे त्रिपादनक्षत्रे । तत्रान्येषामुक्तेष्वन्तर्भूतत्वात् पुनर्वसुरवशिष्टः । यमलधिष्ण्ये द्विपादनक्षत्रे इति हेमाद्रिः । तेष्वप्यवशिष्टं धनिष्ठात्र गृह्यते ।

यद्यपि तिथिवारयोग एवोक्तदोषो न केवलत्रिपादद्विपादेषु, न दोषस्त्वृक्षमात्रतः (६।५६) इति नारदवाक्यात्, तथापि 'त्रिपान्नक्षत्रमरणे शान्तिं यो न करोति च । न गेहं वा सन्त्यजति सकुटुम्बो विनश्यति ॥' इति कश्यपोक्तदोषान्तरस्य सत्त्वात्तत्रापि परिहारः कर्तव्य एव । स च गृहावासत्यागोत्तरमेव कार्यः । त्यागकालश्च मृत्युस्थानचक्रपूर्वकमेवं सङ्गृहीतः कैश्चित् 'सूर्यर्क्षादीशदिक्तो विषमसमदिशः साभिजिद्वेदरामैः सव्यैरन्तर्बहिर्भैस्त्रिचरणवसुभात् पञ्चकं यत्र तिष्ठेत् । मृत्योः स्थानं विदित्वा सकलतनुभृतस्तत्र वासं न कुर्युः षण्मासार्धार्धमासं तदुपरि विधिवच्छान्तिकात् स्वस्ति भूयात् ॥' इति । अत्र मूलं स्मृतिसारसमुच्चये नारदः—'आदित्याक्रान्तभं यत्र अन्तरा गणयेच्चतुः । बहिस्त्रीन् गणयेद्यत्र मृत्युरत्र प्रतिष्ठितः ॥ त्रिपान्नक्षत्रमत्र स्याद्गणनायां यदान्तरा । तद्गेहेऽरिष्टमुदितं मृते सति न संशयः ॥' (२१।६०-६१) इति । एतेन मृत्योर्बहिः स्थाने न गृहावासत्यागः, किन्तु केवलं शान्तिरेव; अन्तःस्थाने तूभयमपीति ज्ञेयम् ।

शान्तिस्तत्रैव—'परं मृत्यो भवेन्मन्त्रः समिदाज्यचरून् हुनेत् । मृत्युशान्तिरियं प्रोक्ता गेहारिष्टं विनश्यति ॥ तिलान् जुहोति मंत्रेण त्र्यम्बकेण यथाविधि । कोऽदं च जुहोत्येव शं नः पर्जन्य इत्यपि ॥ कृसरान्नं जुहोत्यन्ते गोदानं च प्रयच्छति । मृत्युर्नश्यति तद्गेहे मृत्युशान्तिर्यतो भवेत् '॥ इति ।

कश्यपः—

'भरण्यार्द्रा मघाऽऽश्लेषा मूलं त्रिचरणानि च ।
प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पंचकम् ॥
फल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसु ।
अषाढे द्वे विशाखा च भानि द्विचरणानि च ॥
एतानि किञ्चिद्दुष्टानि वर्जयेत्सति संभवे ।' इति ।

यदा षोडशश्राद्धानि एकादशाहादिषु स्वस्वकालेषु क्रियंते, तदा नन्दादिकं न वर्जनीयमित्याह गोभिलः—

'नंदायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।
एकादशाहप्रभृति नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥' इति ।

प्रेतक्रियायामुपस्थितायां दैवाद्युगादिप्रभृतीनामुपनिपाते दिनशोधनं विनैव तत्र प्रेतक्रिया कार्या ।

तथा च स्मृत्यंतरे—

'युगमन्वादिसंक्रातिदर्शे प्रेतक्रिया यदि ।
दैवादापतिता तत्र न नक्षत्रादिशोधनम् ॥'

इति प्रेतक्रियायां निषिद्धकालाः ।

अथ प्रोषितमरणे विशेषमाह मदनरत्ने वृद्धमनुः—

'प्रोषितस्य तथा कालो गतश्चेद्द्वादशाब्दिकः ।
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥
पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव वा गतिः ।
तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया ॥
ऊर्ध्वं पंचदशाब्दात्तु मध्यमे वयसि स्मृता ।
द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता ॥
चांद्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा सुतैः ।
कुशैः प्रतिकृतिं तस्य दग्ध्वाऽऽशौचादिकाः क्रियाः ॥' इति ।

कार्या इति शेषः । कुशैरित्यस्थ्नामप्युपलक्षणम् ।

छंदोगपरिशिष्टे—(३।४।२१२)

'विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा ।
दाहयेदूर्णयाऽऽच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

अस्थ्नामलाभे पर्णानि शकलान्युक्तया वृता।
दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम्॥' इति।

अनाहिताग्नेस्तु विशेषो श्राद्धे—

'अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः।
तदभावे पलाशानां वृन्तैः कार्यः पुमानपि॥
शतैस्त्रिभिः षष्ट्यधिकैः शरवृन्तैर्विधानतः।
वेष्टितव्यस्तथा यत्नात्कृष्णसारस्य चर्मणा॥
ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रलेप्तव्यो यवैस्तथा।
सर्पिषैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाऽग्निना॥
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबांधवैः।
एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥' इति।

—पर्णशरं पर्णः पलाशस्तस्य शरः पर्णत्रयवृन्तं तत्प्रतिरूपकमित्यर्थः। इदं च त्रिरात्रं दशाहादिसंपूर्णाशौचकालानन्तरं कार्यम्। दशाहमध्ये तु तच्छेषेणैव। आहिताग्नेरतीतसंस्कारे दाहदिनात्सर्वेषां सपिण्डादीनां संपूर्णमेव। अनाहिताग्नेस्त्वतीतेऽत्यसंस्कारे पत्नीपुत्रयोरगृहीताशौचयोः कर्माधिकारिणोस्त्रिरात्रम्।

तथा च गृह्यपरिशिष्टे (३।१३) 'अथातीतसंस्कारः। स चेदुंत-र्दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्यात्। गृहीताशौचयोः कर्माङ्गं त्रिरात्रम्' इति। मरणसंदेहे अगृहीताशौचत्वं, मरणानिश्चये गृहीताशौचत्वं बोध्यम्।

अत्र केचित्—पत्नीपुत्रग्रहणात् 'दग्ध्वा' इति क्त्वाप्रत्ययाद्दाहकर्तृ-मात्रविषयत्वेन प्रतीयमानस्यापि त्रिरात्रस्य समानकर्तृकाविवक्षया पत्नी-पुत्रविषयत्वं कल्पनीयमित्याहुः। तन्न; गृह्यपरिशिष्टे कर्माङ्गत्वेनैव त्रि-रात्रविधानाद्दाहकर्तुरेव त्रिरात्रं प्रतीयते। तेन दग्ध्वेति क्त्वाप्रत्ययोक्त-समानकर्तृकत्वविवक्षैव युक्ता। पत्नीपुत्रग्रहणं तु कर्तृमात्रोपलक्षणम्। अत एव विश्वादर्शे—'प्रतिकृतिदहने त्वग्निदे स्यात्त्रिरात्रम्' इत्युक्तम्। अन्यथा मरणनिश्चये पुत्राभावे कृताशौचाया अपि पत्न्याः पुनःसंस्कारे त्रिरात्रम्, पौत्रादेर्दाहं कर्तुं शौचमिति सकलशिष्टाचारविरुद्धं चापद्येत।

यत्तु–मम त्वेवं प्रतिभातीत्यादिना गृह्यपरिशिष्टानाश्वासपक्षे गृहीताशौचानां वा पुत्रादीनां सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमित्युक्तं, तदप्ययुक्तम्, ‘ पितरौ चेत् ’ इत्यनेन पुत्राणां दशरात्रविधानात् ।

यद्यपि चेदं पर्णशरदाहातिरिक्ते सावकाशं, पर्णशरदाहनिमित्तं च त्रिरात्रं पुत्रातिरिक्तसपिंडानां सावकाशमिति न प्रसङ्गे बाध्यबाधकभावे विनिगमकमस्ति, तथापि त्रिरात्रसमुच्चितं दशरात्रं कार्यम् । समुच्चयस्तु दशाहेन त्रिरात्रस्य प्रसंगसिद्ध एव । एवं च शिष्टाचारोऽप्यनुगुणीभवतीति । अगृहीताशौचानां सपिण्डानामपि त्रिरात्रम् ।

तदाहांगिराः—

‘ देशान्तरमृतं श्रुत्वा नाशौचं चेत्कथञ्चन ।
कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम् ॥ ’

समानदेशे त्वगृहीताशौचानां सपिण्डानां स्वाशौचकालोत्तरत्वमात्रनिर्णये ‘ मासत्रयं त्रिरात्रं स्यात् ’ इत्यादिना कालविशेषे विहितस्य त्रिरात्रैर्माससंख्याविशेषाज्ञानादप्राप्तावपि प्रथमोपस्थितं त्रिरात्रमेव कार्यम् । स्वाशौचकालोत्तरत्वानिश्चये दशाहान्तर्गतदिनविशेषजातत्वनिश्चये यच्छेषमित्येव । दिनविशेषानिश्चये तु शेषरूपापवादाप्रवृत्त्या दाहरूपोत्सर्गस्यैव प्रवृत्तिः । गृहीताशौचानां स्नानमात्रमिति ।

अमुकमेवार्थं प्रायः स्मृत्यर्थसारकारः संजग्राह–‘ गृहीताशौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च त्रिरात्रम् । पत्नीपुनःसंस्कारे पत्युश्चैवम् । अगृहीताशौचानां सपिण्डानां त्रिरात्रम् । गृहीताशौचानां स्नानमात्रम् ’ इति दिक् ।

अथ पलाशप्रतिकृतिः ।

तत्र कल्पतरौ—

‘ अस्थीनि चेन्न लभ्यन्ते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः ।
पलाशपत्रवृन्तानां षष्ट्याधिकशतत्रयम् ॥
कृष्णाजिने नराकारं कृत्वा वेष्टयाजिनेन तम् ।
ऊर्णासूत्रेण बध्वैव यवपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
निर्दिश्य देवदत्तोऽयं नाम्नेत्याहाश्वलायनः ।
अभ्यक्त्वाज्येन दहेत्कृत्वा मृद्दिग्धं संचयार्थतः ॥ ’ इति ।

मृद्दिग्धमिति यवपिष्टलेपोत्तरं मृदाऽप्याऽलिप्य दग्ध्वाऽस्थ्नां स्थाने तां दग्धां मृदं संचिनुयादित्यर्थः ।

अत्रेत्थं पलाशवृंतविभागः—

'अशीत्यर्द्धं शिरःस्थाने ग्रीवायां दश योजयेत् ।
उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे न्यसेत् ॥
बाहुभ्यां तु शतं दद्याद्द्याद्ंगुलिभिर्दश ॥'

तृतीया सप्तम्यर्थे ।

'द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव तु ॥
ऊरुभ्यां तु शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजंघयोः ।
पादांगुलीषु दशधा एतत्प्रेतेषु लक्षणम् ॥' इति ।

तथा—(ग. पु. प्रे. खं. ४०।४९–६४)

'नालिकेरं शिरःस्थाने तुम्बं दद्याच्च तालुके ।
पञ्चरत्नं मुखे दद्याज्जिह्वायां कदलीफलम् ॥
आन्त्रेषु नालकं दद्याद्वालकं घ्राण एव च ।
वसायां मृत्तिकां दद्याद्गोमूत्रेण तु मूत्रकर्म् ॥
गंधकं धातवो ज्ञेया हरितालं मनःशिला ।
पारदं रेतसः स्थाने पुरीषे पित्तलं तथा ॥
मनःशिला तथा गात्रे तिलकल्कं च संधिषु ।
यवपिष्टं तथा मांसे मधु शोणितमेव च ॥

---

१ 'अध्यर्धशतं काये सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे चोरू द्विपञ्चविंशे शेषं तु शिरस्युपरि दध्यात्' (ऐ. ब्रा. ३२।७–८) इति श्रुत्युक्तो विभागस्त्वाहिताग्नि-विषयः, 'य आहिताग्निः प्रवसन् म्रियेत' इत्युपक्रमदर्शनात् ।

२ पञ्चरत्नं प्रयोगरत्ने–'कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । पञ्चरत्न-मिति प्रोक्तमृषिभिः पूर्वदर्शिभिः ॥' इति ।

३ नालकं कमलादिदण्डः, शाकविशेषो वा 'पुंसि क्लीबेऽथ नालीकं नालिकं नलिकं नलम् ।' इति कल्पद्रुः । वालकमुशीरम् ।

४ कल्पयेदिति शेषः ।

५ वाते मनःशिलाम् । पित्ते हरितालम् । कफे समुद्रफेनम् ।–इति नारायणभट्टः ।

केशेषु वै वटजटा त्वंचायां च मृगत्वचम् ।
कर्णयोस्तालपत्रं च स्तनयोश्चैव गुञ्जिका: ॥
नासायां शतपत्रं च कमलं नाभिमंडले ।
वृन्ताकं वृषणद्वन्द्वे लिंगे स्याद्गृञ्जरं शुभम् ॥
घृतं नाभ्यां प्रदेयं स्यात्कौपीने च त्रपु स्मृतम् ।
मौक्तिकं स्तनयोर्मूर्ध्नि कुंकुमेन विलेपनम् ॥
कर्पूरागुरुधूपैश्च शुभ्रैर्माल्यैः सुगंधिभिः ।
परिधानं पट्टसूत्रं हृदये रुक्मकं तथा ॥
ऋद्धिवृद्धी भुजौ द्वौ च चक्षुर्भ्यां च कपर्दकौ ।
सिन्दूरं नेत्रकोणेषु तांबूलाद्युपहारकैः ॥
सर्वौषधियुतं प्रेतं कृत्वा पूजां यथोदिताम् ।
साग्निके चापि विधिना यज्ञपात्रं न्यसेत् क्रमात् ॥
'[3]शिरो मे श्रीः' 'पुनंतु मा' 'इमं मे वरुणेति' च ।
प्रेतस्य पावनं कृत्वा शालग्रामशिलाजलैः ॥
विष्णुमुद्दिश्य दातव्या सुशीला गौः पयस्विनी ।
तिला लोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा ॥
सप्तधान्यं क्षितिर्गौश्च एकैकं पावनं स्मृतम् ।
तिलपात्रं ततो दत्त्वा पददानं तथैव च ॥
ततो वैतरणी देया सर्वाभरणभूषिता ।
कर्तव्यं वैष्णवं श्राद्धं प्रेतमुक्त्यर्थमात्मनि ॥
प्रेतमोक्षं ततः कुर्याद्धृदि विष्णुं प्रकल्प्य च ।
ॐ विष्णुरिति संस्मृत्य प्रेतं तं मृत्युमेव च ॥
अग्निदाहं ततः कुर्यात्सूतकं च दिनत्रयम् ॥'

---

१ 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति भागुरिमतेनाप् ।

२ ऋद्धिवृद्धी गौडे प्रसिद्धे । तल्लक्षणं राजनिघण्टे (५।२९-३०) 'ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । श्वेतरोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥ तुल्यग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्तफला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ॥' इति ।

३ 'शिरो मे' (माध्यं. सं. २०।५) 'पुनन्तु' (मा. सं. १९।३९) 'इमं मे वरुण' (मा. सं. २१।१) ।

इत्थं प्रतिकृतिकरणानंतरं पात्रप्रतिपत्तिविषये कात्यायनः– 'केशश्मश्रुलोमनखनिकृन्तनानि कृत्वा विपुरीषं चेच्छन् केशादीन्निखाय सर्पिषाऽन्तरक्त्वा चितावेनमादधाति । कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसं सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति, मुखे प्रथमं दक्षिणहस्ते जुहूं सादयति घृतपूर्णां, स्फ्यं चोपभृतं सव्ये, उरसि ध्रुवां, मुखेऽग्निहोत्रहवणीं, नासिकयोः स्रुवौ, कर्णयोः प्राशित्रहरणे, शिरसि चमसप्रणीताप्रणयनं, कपालादि चैके, पार्श्वयोः शूर्पे, उदरे पात्रीं समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीं, शिश्ने शम्याम्, अरणी वृषणयोः, अंतरोरू यज्ञपात्राण्यन्यानि, अप्स्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम्, अयस्मयानि ब्राह्मणाय दद्यात्' इति ।

केशश्मश्रुनखलोमकृन्तनादिकं शवस्य । प्रतिकृतौ तु लोपः । सप्त प्राणायतनानि मुखनासाक्षिकर्णरंध्राणि ।

श्रौतपात्रप्रतिपत्तिस्तु–

'एवमेवाहिताग्नेस्तु पात्रन्यासादिकं भवेत् ।' (२।३।१)

इति कातीयोक्तेः स्मार्तपात्रप्रतिपत्त्यनंतरं कर्तव्या । स्मार्तानां प्रतिपत्तिस्त्वेवम्– दक्षिणशिरसं शवं चितौ निधाय मुखे हिरण्यं, शिरसि चमसं, पार्श्वयोः शूर्पे, अण्डयोररणी उदगग्रे । प्रोक्षणीपात्रादीनामन्तरेणोरुप्रक्षेपः । चत्रोविलीकयोश्च । मृन्मयादीनामंभसि । ततः शिरःप्रदेशेऽग्निं दत्वा स्रुवेण 'अस्मात्त्वं' इत्याहुतिं हुत्वा दक्षिणनासिकायां स्रुवं प्रक्षिपेत् । स्फ्यं च दक्षिणहस्ते । शेषमाहिताग्निवदिति ।

मृताहाज्ञाने दीपिकायाम्–

'... अत्र यस्य निधनं चान्यत्र चेज्ज्ञायते ।

ऊर्ध्वं पंचदशाब्दतः प्रतिकृतिं संस्कृत्य तस्याचरे–

दन्त्यं कर्म स एव दाहदिवसः स्यादाब्दिके कर्मणि ॥' इति ।

---

१ पालाशप्रतिकृतिविधिविशेषश्च विधानमालायां द्रष्टव्यः ।

२ चत्रं वह्निमन्थनोपयुक्तो दण्डः, ओविलीकं तद्धारकस्तिर्यक्काष्ठविशेषः, 'अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् । ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥' (१।७।५) इति कर्मप्रदीपे । स्फ्यः काष्ठखड्गः ।

३ कर्मप्र. ३।२।१।३ मात्स्य. सं. ३९।२२

मृताहज्ञाने तु पैठीनसिः—

'अनभिमत उत्क्रान्तेराशौचादिद्विजादिषु ।
दाहादभिमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सति ॥'

बृहस्पतिः– (ग. पु. २।४५।१४)

'न ज्ञायेत मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति ।
मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहिकम् ॥'

यत्कर्त्तव्यं तदिति शेषः ।

अत्रैव विषये—

'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।
एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'

इति मरीचिवचनात् दर्शो वा एकादशी वा इति विकल्पः पक्षाज्ञाने कृष्णः । एकादशीज्ञाने तु तद्गतैकादश्येवेति विशेषः ।

मृताहज्ञाने मासाज्ञाने तु भविष्यपुराणे–

'दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।
मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाऽथ समाचरेत् ॥'

उभयाज्ञाने तु बृहस्पतिः– (ग. पु. २।४५।१६)

'दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ॥' इति ।

तदज्ञानेऽपि भविष्योत्तरे— (ग. पु. २।४५।१७)

'मृतवार्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ॥' इति ।

पूर्वोक्तसर्वाज्ञाने प्रभासखण्डे– (२०५।५२)

'मृताहं यो न जानाति मासं वाऽपि कथञ्चन ।
तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं माघेऽथ मार्गके ॥' इति ।

अथ धनिष्ठादिपञ्चकमृतौ शान्तिः ।

(गारुडे— २।४।१७६–७७)

'आदौ कृत्वा धनिष्ठार्धमेतन्नक्षत्रपञ्चकम् ।
रेवत्यन्तं सदा दूष्यमशुभं सर्वदा भवेत् ॥

दाहस्तत्र न कर्तव्यो विप्रादिसर्वजातिषु ।
दीयते न जलं तत्र अशुभं जायते भृशम् ॥'

ज्योतिर्निबन्धादौ—

'कुर्यान्न दारुतृणसङ्ग्रहमन्तकाशायानं मृतस्य दहनं गृहगोपनं च ।
शय्यावितानमिह्वासवपञ्चकेऽपितद्वद्दन्तिपरतो वसुदैवताद्धात्॥' इति।
—अन्तकाशायानं दक्षिणदिग्गमनम् । वसुदैवतं धनिष्ठा ।

'अथवा ऋक्षमध्ये तु दाहश्च विधिपूर्वकः ।
शवस्य च समीपे तु क्षिप्यन्ते पुत्तलास्ततः ॥
दर्भमयाश्च चत्वार ऋक्षमन्त्राभिमन्त्रिताः ।
ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह ॥
दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोर्णासूत्रवेष्टिताः ।
यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् ॥
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ।
प्रेतहर्ता पञ्चमस्तु नामान्येतान्यनुक्रमात् ॥'

तत्रादौ ऋक्षमन्त्रैः पुत्तलानामभिमन्त्रणम् । ततो मृतस्य मुखे पञ्चरत्नप्रक्षेपः। ततः पुत्तलमुखेषु 'वह वपां जातवेद' (माध्यं.सं. ३५।२०) इति मन्त्रेणाज्याहुतित्रयम् । ततः पुत्तलैः सह दाह इति ।

नक्षत्रमन्त्रास्तु 'त्वमया अत्र वसवो रन्त देवाः' (ऋ.५।४।६) 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा' (ऋ. १।२।१५) 'उत नोऽहिर्बुध्न्य' (ऋ. ४।८।१०) 'कद्रुद्राय' (ऋ. १।३।४६) 'पूषा गा अन्वेतु' (ऋ. ४।८।१९) ।

'सूतकान्ते तदा पुत्रः कुर्याच्छान्तिकमुत्तमम् ।
पञ्चकेषु मृतो योऽसौ लभते न गतिं नरः ॥
तिलान् गाश्च हिरण्यं च तस्योद्दिश्य मृतं ददेत् ।
भोजनोपानहौ छत्रं हैममुद्रे च वाससी ।
दक्षिणा दीयते विप्रे सर्वपातकमोचनी ॥

बालवृद्धस्य यूनश्च पञ्चकेषु मृतस्य हि ।
विधानं यो न कुर्वीत विघ्नस्तस्य प्रजायते ॥' इति ।

---

१ अत्रायं विशेषः—नक्षत्रान्तरे मृतस्य पञ्चके दाहप्राप्तौ पुत्तलविधिरेव, न शान्तिकम् । पञ्चकमृतस्याश्विन्यां दाहप्राप्तौ शान्तिकमेव, न पुत्तलविधिः । शान्तिश्च लक्षहोम–रुद्रजपान्यतररूपा यथाविभवं कार्या ।–इति धर्मसिन्धुः । बृहत्प्रयोगरत्ने त्वन्य एव शान्तिविधिरुक्तः–'एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते प्रातरुत्थाय पुत्रकः । आहृत्य कलशान् पञ्च स्थापयेदृक्षमन्त्रतः ॥ सौवर्णी राजतीर्वापि प्रतिमा लक्षणान्विताः । ऋक्षमन्त्रैः प्रतिष्ठाप्य स्थापयेत् कलशोपरि ॥ पूजां तत्र विधानेन कारयेद्भक्तिपूर्वकम् । ऋक्षमन्त्रैश्च सम्पूज्य गन्धपुष्पैः सधूपकैः ॥ नैवेद्यं कारयेत्तत्र प्रेतोद्देशेन कल्पयेत् । आरार्तिक्यं ततः पश्चाद्यथोक्तविधिना ततः ॥ कुम्भाग्रे स्थण्डिलं कृत्वा स्थापयेच्च विभावसुम् । आज्यस्य संस्कृतिं कृत्वा बहिरास्तरणं ततः ॥ ग्रहान् संस्थापयेत्तत्र ह्यधिदेवसमन्वितान् । प्रतिष्ठाप्य ग्रहांश्चैव आज्यसंस्थापनं तथा ॥ इध्माधानं ततः कुर्यादाघारान्तं च होमयेत् । ऋक्षमन्त्रैस्ततो हुत्वा स्रुवेणाज्याहुतीः पृथक् ॥ ततस्तिलाक्षतैर्होमं ग्रहर्क्षाणां च कारयेत् ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥ विधिना श्रपणं कृत्वा एकैकामाहुतिं हुनेत् । प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा पूर्णां दद्याच्छुभावहाम् ॥ ग्रहान् सम्पूजयेत्तत्र गन्धपुष्पैश्च धूपतः । शुभेन नारिकेलेन अर्घ्यं दद्याद्विधानतः ॥ ततो दुग्धं समादाय सर्वौषधिसमन्वितम् । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तर्पयेदृक्षमन्त्रतः ॥ प्रेताय तर्पणं तत्र ततः प्रेतगणाय च । ततस्तु दक्षिणा देया प्रेतस्य शुद्धिहेतवे ॥ अनेन विधिना वत्स ! कर्तव्यमृक्षपञ्चके । तस्य गेहे भवेच्छान्तिः सुखं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ पुण्याहवाचनं कृत्वा विधिना शान्तिकारकः । 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रेण पावमान्या ततः परम् ॥ 'समुद्रज्येष्ठा' मन्त्रेण 'आयन्त्वामि'ति मन्त्रतः । ततः पौराणकैर्मन्त्रैरभिषिञ्चतु मूर्धनि ॥ ततः परं च विप्रेभ्यो दानं दद्याच्छुभाप्तये । तिलान् लोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा ॥ सप्तधान्यं क्षितिर्गाव एकैकं पावनं स्मृतम् । ताम्रपात्रस्थितं तैलमीक्ष्य दद्याद्द्विजन्मने ॥ पूर्वकुम्भे 'कृणुष्व पाजः' (तै. सं. १।२।१४) इत्यनुवाकः । दक्षिणे तस्यार्धम् । पश्चिमे 'ऋचं वाचं' (माध्यं. सं. ३६।१) । उत्तरे 'पवित्रं' (माध्यं. सं. १।२–३) । ईशान्ये ... इति ॥ मिश्रीनामपाणि ... द्रष्टव्यानि

अथ रजस्वलापतिमरणे आग्रहेण सहगमनार्थं शुद्धिं न प्रतीक्षेत तदा विशेषोऽन्त्येष्टिपद्धतौ–

'यदा स्त्रियामुदक्यायां पतिः प्राणान् परित्यजेत् ।
द्रोणमेकं तण्डुलानामवहन्याद्विशुद्धये ॥
मुसलाघातैस्तदसृक् स्रवते योनिमण्डलात् ।
विरजस्कां मन्यमाना स्वे चित्ते तदसृक्क्षयम् ॥
दृष्ट्वा शौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृत्तिकया पृथक् ।
त्रिंशद्विंशति दश च गवां दद्यात्त्र्यहःक्रमात् ॥
विप्राणां वचनं लब्ध्वा समारोहेद्धुताशनम् ।
नारीणां सरजस्काणामियं शुद्धिरुदाहृता ॥' इति ।

तन्मूलं मृग्यम् ।

गारुडे–(प्रे. खं. २५।४–२४)

'गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते ।
परं च पायसं क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः ॥
एकादशद्वादशाहवृषोत्सर्गविधिं विना ।
महादानविहीनं च कुमारे कृत्यमाचरेत् ॥
भूमिनिक्षेपणं बाले आवर्षद्वयमाशिखम् ।
ततःपरं खगश्रेष्ठ ! दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥
शिशुरादन्तजननाद्बालः स्याद्यावदाशिखम् ।
कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो मौञ्जिबन्धनात् ॥
चूडाकर्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत् ।
सूतकांते प्रकर्त्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं बुधैः ॥
तत्र त्र्यहः प्रकर्त्तव्य उदकं तत्र निश्चयः ।
आ मौञ्जीबंधनाद्विप्रः पञ्चमाब्देषु चेत्सुतः ।
केचिदुत्सर्गमिच्छंति केचित्पिण्डक्रियां ध्रुवम् ॥
पञ्चवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते ।
वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्त्तव्यमुदकं ततः ॥

अहन्यहनि संप्राप्ते कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
पायसेन गुडेनैव पिंडं दद्याद्यथाक्रमम् ॥
प्रेतावर्गेव देयं तु ततः पितृगणस्य च ।
स्वाहाकारेण वै कुर्यादेकोद्दिष्टानि षोडश ॥
ऋजुदर्भैस्तिलैः शुक्लैः प्राचीनावीतिनिश्चितम् ।
अपसव्यं च कर्त्तव्यं कृते याति परां गतिम् ॥
सुखं दुःखं सदा वेत्ति देही सर्वगतस्त्विह ।
परित्यज्य तदाऽऽत्मानं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो वायुभूतः क्षुधार्दितः ।
तस्माद्देयानि दानानि मृते बाले सुनिश्चितम् ॥'

एतानि तु गारुडानि वचांसि शिष्टैर्नाद्रियन्ते ॥

अथ सहगमनविधिः ।

व्यासः—

'यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।
सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥
तिष्ठते विवशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।
व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ॥
तद्वदुद्धृत्य सा नारी तेनैव सह मोदते ॥'
(ग. पु. २।४।९३)

हारीतः– (ग. पु. २।४।९४)

'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।
पुनात्यविधवा नारी तमादाय म्रियेत या ॥' इति ।

स एव–

'तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यावन्त्यङ्गरुहाणि वै ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गे लोके महीयते ॥
मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥
अधिकारस्तु साध्वीनामदुष्टानां च भारत ! ॥

अद्य प्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।
ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्राऽनुमरणं गता ॥' इति ।

तथा—

'अवमन्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।
वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः ॥
भर्त्राऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति यथाविधि ।
कामात् क्रोधाद्भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥' इति।

इदं तु वचो भारतद्वित्रिपुस्तकेषु न दृश्यते ।

कासाञ्चिदनधिकारोऽपि बृहन्नारदीये बाहुप्रियां प्रत्यौर्वः–(७।५३)

'बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा ।
नारोहन्ति चितां प्राज्ञे[1] ! सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥' इति ।

ब्राह्मण्या सहगमनेऽनधिकारः ।

'मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।'

इति निषेधात् ।

कल्पतरौ–(ग. पु. २।४।९९)

'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।'

इति वचोऽन्तरान्निषेधो भिन्नचितिपर इति विज्ञानेश्वरादयो युक्तमुत्पश्यन्ति । सार्वजनीन आचारोऽप्यमुमेव पक्षमनुगृह्णाति ।

कथं तर्हि देशान्तरदाहे चितिभेदादस्थिभिः पलाशादिप्रतिकृत्या वा सहगमनम् ? । शृणु–चितिशब्दस्य यूपादिशब्दवत् दृष्टादृष्टकूटवाचित्वात् अन्यदेशे काष्ठवद्दाहेऽपि संस्काराभावेन चितिभेदाभावः । देशान्तरे मन्त्रादिना दाहे तु विप्राया अन्वारोहणं न भवत्येव । क्षत्रियादीनां तु निषेधाभावाद्भवति ।

अथ सहगमनप्रयोगः– मासादि सङ्कीर्त्यात्मनो भर्तुश्चानेकजन्मोपात्तसर्वपापक्षयपूर्वकस्वरोमसमिताब्दसहस्रावधिभर्तृसाहित्येन स्वर्गवासमातृपितृभर्तृकुलोद्धारकामा भर्त्रनुगमनं करिष्य इति सङ्कल्प्य–

---

१ रजस्वला राजसुते ! नारोहन्ति चितां शुभे । इति मूले ।

'देवैः सम्पादितो मह्यं पतिस्त्वं सर्वदैवतः ।
त्वया सह गमिष्यामि भर्त्रा त्वं चान्यजन्मनि ॥'

इत्युक्त्वा स्नात्वा कुसुमकुङ्कुमादिना स्वशरीरमलङ्कृत्य पुत्रादिभ्यो बन्धुभ्यश्चाशिषो दत्वा—

'चितिस्थो भगवानग्निर्विष्णुरूपी सनातनः ।
पतिलोकसमावाप्त्यै गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥'

इति विष्णुरूपिणेऽग्नयेऽर्घं दत्वा—

'एष चार्घो मया दत्तः सूर्य ! साक्षिस्त्वदग्रतः ।
प्रसादं कुरु मे देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥'

इति सूर्याय च दत्वा—

त्वं ब्रह्मा त्वं च वै रुद्रस्त्वं रविस्त्वं प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रो वसवश्चाष्टौ परमात्मा त्वमेव हि ॥
त्वमेव शरणं विष्णो शरणं त्वं पतिर्मम ।
स्वर्गे वा नरके वाऽपि यत्र यत्र गमिष्यसि ॥
तत्र तत्र ह्यहं पृष्ठे गमिष्यामि त्वयाशु वै ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैस्त्वां मोक्ष्यामि यमालयात् ।
अहं ब्रह्मा ह्यहं विष्णुरहं सूर्यश्च दिक्पतिः ॥
आदित्यचन्द्रावनलोऽनिलश्च द्यौर्भूमिरापोऽपि अहर्निशा च ।
एते च सर्वे मम साहसेन तुष्यन्तु ते देवगणाश्च सर्वे ॥'

इति पठित्वा हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनकञ्चुक्यादियुतानि पञ्च शूर्पाणि सुवासिनीभ्यो दद्यात् ।

'लक्ष्मीनारायणो देवो बलसत्त्वगुणाश्रयः ।
गाढं सत्त्वं च मे देयाद्वायनैः परितोषितः ॥
सोपस्कराणि शूर्पाणि वायनैः संयुतानि च ।
लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ॥' इति ।

ततो ब्राह्मणैः समीपे गत्वा पञ्चरत्नानि नीलाञ्जनं च स्ववस्त्रपल्लवे बध्वा मुक्ताफलं स्वमुखे क्षिप्त्वा—

'स्वाहासंश्लेषनिर्वृण्ण सर्वगोत्र ! हुताशन ! ।
सत्त्वमार्गप्रदानेन नय मां पत्युरन्तिकम् ॥'

इत्यग्निं सम्प्रार्थ्य तत्रैवाज्येन दशाहुतीर्जुहुयात्— 'अग्नये तेजोऽधिपतये स्वाहा १, कालाय धर्माधिपतये स्वाहा २, पृथिव्यै लोकाधिष्ठात्र्यै स्वाहा ३, अद्भ्यो रसाधिष्ठात्रीभ्यः० ४, वायवे बलाधिपतये० ५, आकाशाय सर्वाधिपतये० ६, कालाय धर्माधिष्ठात्रे० ७, अद्भ्यः सर्वसाक्षिभ्यः० ८, ब्रह्मणे वेदाधिपतये० ९, रुद्राय श्मशानाधिपतये १०, इति। ततः शिलां सम्पूज्य तामारुह्य फलपुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा त्रिरग्निं प्रदक्षिणीकृत्य प्रार्थयेत्—

'त्वमग्ने ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

अनुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभयपीडिता ।
सत्त्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥

इदं शरीरं सकलं मदीयं दग्ध्वा कृशानो ! कुरु दिव्यमाशु ।
तथा च भर्तुः कुरु दिव्यदेहं भर्तुः समीपं भगवन् ! व्रजामि ॥

किं मया न कृतं साधु भवेद्यदि च तेऽनघ ! ।
इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रविशामि हुताशनम् ॥' इति ।

ततस्तृणकुटीं प्रविश्य श्रौतं स्मार्तं लौकिकं वाऽग्निमादाय स्वयमेव कुटीं प्रज्वालयेत् ।

तस्याः प्राणोत्क्रमणोत्तरं पुत्रादिरधिकारी द्वयोरपि दाहं कुर्यात् ।

इति सहगमनविधिः सहगमनप्रयोगश्च ।

अथाशौचसन्निपातादौ निर्णयः

तत्र केचित् — ज्ञातयोर्जन्ममृत्य्वोर्जन्ममृतिज्ञानस्य वाऽशौचप्रयोजकता, न स्वरूपतस्तयोः—

---

१ निर्वृण्णेति प्रीणनार्थकस्य तौदादिकस्य वृणते रूपम् । निर्विण्णेति पाठस्त्वज्ञानकल्पितः ।

'निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।' (मनुः ५।७७)

इति लिङ्गदर्शनात्,

'विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम्।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावतैव शुचिर्भवेत्॥' (५।७५)

इति मानवानुपपत्तेश्च। स्वरूपतो मरणमात्रस्यैवाशौचप्रयोजकत्वे हि तत एवाशौचप्रवृत्तेर्विनाऽप्येतद्वचनं दशाहशेषेणैव शुद्धिः स्यादित्यनर्थकमेतद्वचः स्यात्। मरणज्ञानस्याज्ञातमरणस्य वा निमित्तत्वे तु ज्ञानप्रभृत्येवाशौचप्राप्तौ तदपवादाय सार्थकमेतद्वच इति निर्द्धारितत्वाच्च मिताक्षरादौ।

अहं तु ब्रुवे—आशौचं हि सपिण्डजन्मादिकरणकः 'अशुद्धा बान्धवाः' (मनुः ५।५८) इत्यादिवचःप्रतिपादितोऽशुद्ध्याख्यः सपिण्डगतः शक्तिरूपः पदार्थः। स च जननाद्यनन्तरमेव सपिण्डेषूत्पद्यते, न ज्ञानमपेक्षते।

'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।' (मनुः५।५९)।
'जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम्॥'(मनु:५।६१)

इत्यनेन हि शवसम्बन्धित्वेन मृतेर्जन्मनश्च निमित्तत्वमुक्तम्। तदनन्तरमेवाशौचोत्पत्तिरविहता, सामग्र्यंतरानपेक्षत्वात् प्रतिबन्धकाभावाच्च। या तु ज्ञानस्य निमित्तत्वोक्तिः, सा प्रवर्त्तकनिवर्त्तकविधिनिषेधबोध्याशौचनिमित्तककटशय्यापञ्चयज्ञादिप्रवृत्तिनिवृत्तिपरा, 'मरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च' (मनुः ५।७७) इत्यादिस्नानादिपुरुषव्यापारसमानकर्तृकतायां क्त्वाश्रुतेः। अतो मरणादिज्ञानं विना प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोगात्कटशय्यासन्ध्यावन्दनादिप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निमित्ततया प्राप्तमेव ज्ञानमनूद्यते, न त्वाशौचनिमित्ततया प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्ततया वापूर्वं ज्ञाप्यते। अतोऽस्तु विधिनिषेधप्रवृत्तिर्ज्ञानात्; आशौचं तु जन्ममरणयोरेव निःपरिपन्थि प्रवर्त्तते, ज्ञानस्य तत्प्रवृत्तिसामग्रीत्वे मानाभावात्। अतोऽज्ञातेऽपि पूर्वं जाते जननमरणादावाशौचस्य प्रवृत्तत्वात् पश्चात् ज्ञातमप्येतत् न स्वतंत्रत्वाशौचावधिप्रयोजकम्, किन्तु पूर्वप्रवृत्तजननमरणप्रयुक्तावधिकमेवाशौचमात्रं प्रयुङ्क्ते इति।

---

१ एतज्ज्ञानात् प्राक्—पाठः। २ उत्तरभाविजननमरणं वा।

'अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्धयति । ' (३।२०) ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः अल्पकालपूर्वाशौचे बहुकालीनोत्तराशौचपाते तूत्तरशेषेणैव शुद्धिः;

'अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् । 'इति यमोक्तेः ।

–अघवृद्धिमद्दीर्घकालीनम् । बहुकालीनेनापि जन्माशौचशेषेणाल्पकालीनमपि मृताशौचं नापगच्छति;

'सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतकेऽप्यथ सूतकम् ।
तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥'

इत्यङ्गिरउक्तेः ।

'शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ।'

इति षट्त्रिंशन्मताच्च (ल. हा. ८०) ।

'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥' इति ।

मातरि पूर्वं मृतायां दशाहमध्ये पिता म्रियते तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः, किंतु पित्राशौचदिनैरेव । पित्राद्याशौचे मातृमृतौ पित्राशौचं समाप्य पक्षिणीमधिकां कुर्यादित्यर्थः । एवं पित्रतिरिक्ताशौचे पित्रोर्मरणे कैमुतिकन्यायात् संपूर्णमेवाशौचं, न पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

–अत एव षडशीत्याम्– (२२)

'पूर्वशेषेण या शुद्धिः सूतके मृतकेऽपि च ।
सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥' इति ।

अयं चापवादो नैकाहोरात्रे शावयोः सन्निपाते प्रवर्तते; उत्सर्गापवादयोः समानविषयत्वेनान्तराशेषाहःपदगर्भितोत्सर्गस्य प्रवृत्त्याभावात् किन्तु द्वितीयाद्यहोरात्र एव । मातृमरणनिमित्तपक्षिणी तु द्वितीयाद्यहोरात्रे सहगमनेऽपि प्रवर्तते एव ।

यत्तु पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतवचनम्–

'यदा नारी विशेदग्निं भर्तुश्च प्रियवाञ्छया ।
तदाऽऽशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि ॥'

षडशीत्यामपि—(२६)

[1]मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेज्ज्वलनं गता।
न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति॥ इति।

तत्सर्वनिबन्धकारैरलिखनादनाकरम्। इयं च पक्षिणी दशमरात्रिपर्यन्तं मातृमरणे। ऊर्ध्वं तु द्व्यहसमुच्चिता सा, अन्त्ययामे तु त्र्यहसमुच्चिता। समुच्चयस्तूभयस्या द्व्यहत्र्यहसङ्ख्यया पक्षिण्याः प्रसङ्गसिद्धिरूप एव। मातृविषये विशेषशिष्टत्वेऽपि पक्षिण्या रात्रिशेषेऽन्यत्रापि च प्रवृत्त्या, सामान्यरूपस्यापि सत्त्वान्न पक्षिणीबाधकत्वमिति नैकस्य प्रवृत्तिर्नियमेनेति।

एवं तत्र पितृमरणेऽपि दशाहमेव सम्पूर्णं, न द्व्यहाविति। अत एव तत्रान्यस्य मरणे द्व्यहत्र्यहौ मातृमरणे पक्षिणीति नानौचित्यम्। मृताशौचान्तरे मातृमृतौ तु पक्षिणीति तुर्यपादार्थः।

अशौचान्त्यरात्रौ तद्रात्र्यन्त्ययामे वाऽऽशौचान्तरपाते विशेषमाह शातातपः—

रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्॥ इति।

यत्तु केचित्—'त्रिरात्रमात्रतादेशात्' (या. ३।२२) 'दशाहं शावमाशौचम्' (मनुः ५।५९) इत्यादावाशौचप्रघट्टके रात्र्यहःशब्दयोरहोरात्रे परिभाषणात् आशौचान्त्यदिनेऽप्याशौचान्तरपाते द्व्यहवृद्धिमाहुः; तन्न, 'रात्रिशेषे' इत्यत्र लक्षणायां मानाभावात्। परिभाषणं तु त्रिरात्रदशाहादिपरम्। अन्यथा दशाहर्भिर्विना रात्रावाशौचाभावेन पञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानापत्त्या 'सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च' इत्यादिसन्ध्यादिपर्युदासवचसो बाधप्रसङ्गात्। 'दशाहं शावमाशौचम्' इत्यादिसमानार्थकानां 'दशरात्रमतःपरम्' इत्यादीनां प्रायशो दर्शनाच्च। तेन परिभाषणमपि न्यायमूलकम्, 'रात्रिशेषे द्व्यहात्' इत्यादौ तु न्यायाभावान्निर्मूलमेव स्यात्।

---

१ षडशीतिव्याख्याता नन्दपण्डितस्तु—'मृतं पतिं समुद्दिश्य यदि पत्नी प्रमीयते। आशौचं पिण्डदानं च युगपत्तु समापयेत्॥' इति किमपि स्मृतिवचनमेतन्मूलतयोदाहृतवान्।

यच्च—' पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।
दशमेऽह्नि पतेद्यस्याहद्वयात्स विशुद्ध्यति ॥
प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः ॥ '

इति देवलवचनम्, यच्च ' अहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः ' इति शङ्खलिखितवचनम्, तद्दशमेऽहःशेषे चातीत इति व्याख्येयम् । ' अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेयुः— पुराद्यं दशरात्रमादिवसाद्दश ऊर्ध्वं त्रिरात्रेण व्युष्टायां त्रिरात्रेण ' (१।५।१२४) इति बौधायनवचनं तु द्वितीयस्या नवमाद्दिवसादिति व्याख्येयम् । एवं च रात्रिमात्रावशिष्ट इति मिताक्षराग्रन्थोऽपि लक्षणामन्तरेण सङ्गच्छत इत्यन्ये । वस्तुतस्तु अध्याहारादहोरात्रलक्षणैव ज्यायसीति दिक् ।

यत्र रात्रिशेषे यामशेषे वा त्र्यहाशौचपातस्तत्र शेषशुद्धिविधिप्रवृत्तेः तदपवादकद्व्यहत्र्यहाभ्यामेव शुद्धिः । पक्षिण्येकाहयोस्तत्र सन्निपाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । तथा सति ' रात्रिशेष ' इत्यादिः ' पूषप्रपिष्टत्व '[1] न्यायेन लाघवाद्व्यहत्र्यहयोः प्रतिप्रसवो भवति, अन्यथा पूर्वविधिः स्यात् । तथाहि— यत्र रात्रिशेषे दशाहपातस्तत्र व्यहत्र्यहयोः प्रसक्तत्वात्तयोः प्रतिप्रसवो युक्त एव । त्र्यहाशौचपातेऽपि शेषाहोरात्रं गृहीत्वा त्र्यहे द्व्यहस्य प्रसक्तत्वात्तत्रापि प्रतिप्रसवो युक्त एव । एवं यामशेषेऽपि । येषां तु—' यस्याहस्तस्य शर्वरी ' इति पक्षस्तेषां तदहोरात्र

---

१ पूषप्रपिष्टेति— ' पूषा प्रपिष्टभागः ' (तै. सं. २।६।८।५) इति श्रुतं पेषणं पूषदैवत्ये चरौ, पशौ, पुरोडाशे वा विधीयते ? उत चरावेवेति चिन्तायाम्— पशुपुरोडाशयोराकृतिनाशान्यतःप्राप्तिभ्यां पेषणविधानानुपपत्तेः, अवघातोत्तरकालमन्यस्य पेषणविधेः कल्पनायां गौरवाच्च यथा चरौ चोदकप्राप्तस्यापि प्रयोजनाभावान्निवर्तमानस्य पेषणस्य प्रतिप्रसवमात्रं लाघवादाश्रितं पूर्वतन्त्रे, (३।३।१४); तथात्राप्यहोरात्रशेषे यामशेषे वा दशाहादिप्राप्तौ तन्मध्यगतत्वेन प्रसक्तस्यैव द्व्यहत्र्यहादेः शेषाहःशुद्धिविधिबलान्निवर्तमानस्य प्रतिप्रसवमात्रं ' रात्रिशेष ' इत्यादीति भावः ।

' प्रसक्तप्राप्तिकस्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः । तत्र चोत्पत्तिविनियोगाङ्गसम्बन्धादौ यथासम्भवं विधेर्व्यापाराभावाल्लाघवम् '— इति भाट्टदीपिका ।

गृहीत्वैव त्र्यहप्राप्तेर्व्यहमेवाधिकं प्राप्तं न त्र्यहमिति न तत्र प्रभाते तिसृभिरिति प्रतिप्रसवः सम्भवतीति । एवं पक्षिण्येकाहादीनां तत्र पाते व्यहत्र्यहप्राप्तेः प्रतिप्रसवविध्यसम्भवादपूर्वविधिरेव स्यादिति ।

कश्चित्तु-रात्रिशेषे वा त्र्यहाशौचपाते देवलबौधायनादिवचने दशाहादिपदबलाद्व्यहत्र्यहवृद्धेर्दशाहविषयत्वप्रतीते रात्रिशेषे त्र्यहपाते पूर्वशेषेणैव शुद्धिरित्याह । तत्तुच्छम्, दशमशब्दस्य द्वादशाहाद्याशौचसङ्ग्रहार्थं सम्पूर्णाशौचचरमाहोरात्रोपलक्षणत्वस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वेन लाघवाद्याशौचासङ्ग्रहार्थे रात्रमात्रोपलक्षणत्वस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथा 'पुनः पाते दशाहात्प्राक्' इति देवलवाक्यपूर्वार्धे 'दशरात्राः सन्निपतेयुः' (१।५।१२४) इति बौधायनवाक्ये च दशरात्रस्योपलक्षणत्वानापत्त्या त्रिरात्रादिषु त्रिरात्रादिप्राप्तेः पूर्वशेषेण शुद्धिर्न स्यादिति । अत्र वर्धितव्यहत्र्यहाशौचे तदधिकाशौचान्तरपाते तूत्तरेणैव शुद्धिर्न पूर्वेण, तस्य अल्पत्वात् ।

अत्र सर्वत्रापि पूर्वप्रवृत्ताशौचशेष एवोत्तराशौचशुद्ध्यापादको, न तु ज्ञातस्तज्ज्ञानं वा ।

पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिस्तु सूतिकाग्निभिन्नसपिण्डानाम् ।

'सूतिकामग्निदं हित्वा पूर्वशेषेण शुद्ध्यति ।' इति स्मृतेः ।

अथ समानदेशे देशान्तरे वा अतिक्रान्ताशौचनिर्णयः ।

तत्राशौचमध्ये जननमरणयोः श्रवणे तच्छेषेणैव शुद्धिः । "प्रोषिते कालशेषः स्यात्" (३।२१) इति याज्ञवल्क्योक्तेः । आशौचमध्ये प्रोषितमरणश्रवणे आशौचकालशेषेण शुद्धिरित्यर्थः ।

'विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावतैव शुचिर्भवेत् ॥'

इति मनूक्तेश्च (५-७४) ।

दशाहादूर्ध्वं ज्ञाने तु वृद्धवसिष्ठः-(ल. आश्व. २०।८६

'मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी भवेत् ।
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ॥'

देवलः—

'आ त्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी भवेत् ।
परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यति ॥' इति ।

अनयोः संनिहितासंनिहितदेशभेदेन व्यवस्था ।

स्नानेनोदकदानमप्युपलक्ष्यते—

'सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ।'[1] (३।२१)

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

यत्तु मानवे—(५।७५)

'संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ।'

इत्येवकारश्रवणम्, तत्कालान्तरव्यावृत्त्यर्थम् ।

यत्तु – 'श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीम्' (२।५।१७) इति गौतमीयम्, तदूर्ध्वं मासत्रयादर्वाक् ज्ञेयम् ।

यदपि–ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वैकरात्रम्' (४।२९) इति वासिष्ठम्; तदूर्ध्वं षण्मासेभ्यो यावन्नव ।

यदपि—

'निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥' (५।७६)

इति मानवम्; तदूर्ध्वं नवमासेभ्यः । अस्मादेव मानवाज्जननाशौचातिक्रमे पितुः स्नानमात्रम् । सपिण्डानां नास्त्येव ।

अत एव देवलः—

'नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्विति ।'

आशौचादूर्ध्वं तु माधवीये विष्णुः—

'अर्वाक् त्रिपक्षात्त्रिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।
अहस्तु नवमादर्वाग्देशान्तरमृतेष्वपि ॥' इति ।
मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी भवेत् ।
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥'
(ल. आश्व. २०।८६)

---

1 'प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः' इति पाठान्तरम् ।

इति वासिष्ठं त्वेकदेशपरमिति विज्ञानेश्वरः ।

इति समानदेशे ।

प्रसवे देशान्तरे मनुः– (५।७०)

‘ निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ’ इति ।

निर्दशमतिक्रान्तदशाहादिकालम् । पितुः स्नानमात्रविधानात्सपिण्डानां सुतरां जन्माशौचं नास्तीति ग्रन्थकृतः ।

अत एव देवलः—

‘ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्विति । ’

देशांतरे तु माधवीये—

‘ अर्वाक्त्रिपक्षात्त्रिनिशं षण्मासात्तु दिवानिशम् ।
अहः संवत्सरादर्वाक् देशांतरमृतेष्वपि ॥ ’ इति ।

अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते ।

‘ आ त्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी भवेत् ।
परमेकाहमा वर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यति ॥ ’

इति देवलोक्तेरिति माधवः ।

सातच्चरणास्तु— ‘ अहः संवत्सरात् ’ इत्यनेन पौनरुक्त्यापातादेवाहर्द्वयमुच्यत इति । संवत्सरशब्दश्च पादोनवत्सरपरः, तेन समानदेशे नवमादर्वाक् एकाहः । देशान्तरे तदूर्ध्वं स्नानमिति नामौचित्यमित्याहुः ।

युक्तं तु– आशौचप्रकरणे दिवानिशादिशब्दानामहोरात्रलक्षणायाः क्लृप्तत्वान्निशाशब्द एव वर्तमानाहोरात्रलक्षकः । दिवाशब्देऽहर्द्वयलक्षणा त्वाधुनिकी स्यादतो दिवाशब्दो यथाश्रुत एव । न च दिवाशब्दस्यैवाहोरात्रलक्षणा कृतेति निनिगमनाविरहः शक्यः । तथा सति ‘ आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी । ’ (अ.पु. ३६०।३७) इत्येवंरूपायाः पक्षिण्या बाधकप्रसङ्गात् ।

या तु– ‘देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे तु गोत्रिणः ॥ ’ इति स्मृतिः,

यच्च—' भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा ।
बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥
देशान्तरमृतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि ।
न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥' (३।१०-११)

इति पराशरवाक्यद्वयम् , तत्संवत्सरोर्ध्वमवतिष्ठते । पूर्वोक्तविष्णु-वाक्यैकवाक्यत्वात् ।

यद्वा—' बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति ॥ ' (५।७७)

इति मनुवाक्यैकवाक्यतया आद्यः श्लोकोऽसपिण्डविषयः । अन्त्य-श्लोकस्तु सगोत्रमात्रपर इति । ' देशान्तरस्थत्वेन वा सपिण्डो विशेष्यते' इति माधवः ।

मातापितृविषये पैठीनसिः—
' पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥ '

दशाहमिति स्वाशौचोपलक्षणम् ।

स्मृत्यन्तरे—
' महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना ।
अतीतेऽब्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकर्म यथाविधि ॥ ' इति ।

दम्पत्योः सवर्णोत्तमवर्णसपत्न्योश्च परस्परदेशान्तरे कालान्तरे च दशाहादिस्वजात्याशौचमेवेति स्मृत्यर्थसारे ।

सपत्नमातृविषये दक्षः—
' पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।
संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ' इति ।

देशान्तरगतादिमृतावाशौचाभावेऽपि स्नानमात्रमस्त्येव ।

' देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे तु गोत्रिणः ॥ '

इति स्मरणात् ।

देशान्तरं च—

'महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥'

इति स्मृतावनेकधोक्तम् । अत्र वाग्विभेदः सर्वपक्षेषु समुच्चीयते । एतच्चातिक्रान्ताशौचमुपनीतमरण एव । तदपि वयोवस्थाशौचवत्सर्ववर्णसाधारणम् ।

तथा च व्याघ्रपादः—

'तुल्ये वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।
उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥'

अयमर्थः—जन्मप्रभृत्युपनयनात्पूर्वं वयसि यदाशौचम् 'आ दन्तजननात्सद्यः' इत्यादि, तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यम् । यच्च दशाहादिके अतिक्रान्ते तदपि तुल्यम् । उपनीते परमेकादशद्वादशेत्यादिरूपं विषमाशौचम् । तस्मिन्नेवोपनीतमरण एवातिकालजमतिक्रान्ताशौचं भवति, न पुनर्वयोवस्थाशौचाविक्रम इति ।

अत्र यद्यप्युपनीतग्रहणेनानुपनीतपर्युदासेऽपि आचार्यमातुलसोदकादिमरणेऽप्यतिक्रान्ताशौचं प्रसज्यत एव, तथापि त्रिरात्रिपक्षिण्याद्याशौचातिक्रमेऽपकर्षस्य त्रिरात्रविधानस्यानौचित्यात्, 'अतिक्रान्ते दशाहे तु' (५।७६) इति मनूक्तेश्चेदमतिक्रान्ताशौचं सम्पूर्णदशाहाद्याशौचविषयमेवेति ।

अत्र 'मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्' (मनुः ५।७५ श्लो. १०) इत्यादौ मासश्चान्द्रः त्रिंशत्तिथ्यात्मक एव । तेनान्तरा मलमासपाते तमादायैव गणनेति ज्ञेयम् । युक्त्यन्तरं श्राद्धमयूखे (पृ. १४०) द्रष्टव्यमिति दिक् ।

---

१ एतच्च पूर्वश्लोकोक्तमहानद्यन्तराद्यभावेऽपि द्रष्टव्यम् । तत्सत्त्वे तु निकटेऽपि देशान्तरम् । तदाह बृहस्पतिः—'देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद्यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥' इति ।

अथ सोदकाशौचम् ।

मनुः—(५।६२)

'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥' (५।७०)

—एकोदकाः सोदकाः । इदं च त्रिरात्रं सम्पूर्णप्रसवे उपनीतमरणे च ज्ञेयम् ।

'दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्धयन्ति गोत्रजाः ॥
त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ॥'

इत्यादिवाक्येषु दशरात्रतुल्यकक्षतया त्रिरात्रस्योक्तत्वात् । तेनासंपूर्णप्रसवे अनुपेतमरणे च सोदकानां स्नानमेव । एवमेव मातुलबन्धुत्रयादीनां चोपनीतानामेव पक्षिण्याद्याशौचम् । अन्यथा दन्तजननादेः पूर्वं सोदकमातुलादेर्मृतौ त्रिरात्रपक्षिण्यादि, तादृशस्य भ्रात्रादेश्च नेत्यनौचित्यं स्यात् ।

सोदकानाह मनुः— (५।६०)

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥'

अत्रापि विनिवर्त्तत इत्यनुषञ्जनीयम् । गोत्रजेष्वेकरात्रस्यापि मनुनोक्तत्वात् । सप्तमादूर्ध्वं चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं सोदकाः, तत ऊर्ध्वं गोत्रजा इति युक्तम् ।

तथोपाध्यायादिमृताशौचम् ।

त्र्यहरित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः—(३।२४)

'गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ।'

—गुरुरुपाध्यायः । अन्तेवासी शिष्यः । अनूचानोऽध्यापकः ।

एकाचार्योपनीते समानग्रामवासिनि श्रोत्रिये चाश्वलायनः—(गृ. सू. ४।४।२६–२७) 'एकाहं सब्रह्मचारिणि । समानग्रामीये च श्रोत्रिये' इति ।

आचार्योपरमे मनुः-(५।७९)।

‘त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥’

बृहस्पतिः—

‘त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् ।’

तथा—‘पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥
श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥’

तथा—‘मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥’

चकाराद्बान्धवेष्विति ग्रन्थकृतः । तेच—आत्मनः पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा आत्मबान्धवाः । पितुः पितृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्राः पितृबान्धवाः । मातुः पितृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा मातृबान्धवा इति त्रिविधाः ।

वृद्धमनुः—

‘संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥’ इति ।

विदेशस्थभगिन्यादिषु वृद्धवसिष्ठः—

‘भगिन्यां संस्कृतायां च भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥’

अत्र भ्रात्रपेक्षया भगिन्यास्तदपेक्षयैव भ्रातुः सद्यः स्नानेन शुद्धिः । जामातृशालकतत्सुतानां तु सद्यः शुद्ध्यभिधानं समानदेशेऽपि । तथा शिष्यसतीर्थ्यश्रोत्रियकुलपतिग्रामेश्वराणां सन्निहितानां दिवा मृतौ नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः, रात्रौ चेत्सूर्यदर्शनात् । यावद्ग्राममध्ये शवस्तिष्ठति

तावद्ग्रामस्याशौचं, निर्हृते शुद्धिरेव। नगरे स्वस्ववीथ्यामाशौचं ज्ञेयम्। अत्रैकविषये उच्चावचा आशौचकल्पा गुणवद्गुणवत्त्वादिना व्यवस्थाप्याः।

ते च—'वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा।'

इत्यादिना कलौ प्रतिषिद्धाः। कश्चिदन्योऽपि विचारश्च समर्थमयूखे (पृ. १८०–१८७) द्रष्टव्यः।

अथाशौचापवादः।

कौर्मे—(ब्र. सं. २,२३,६१)

'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते॥' इति।

आशौचे सकलकर्माधिकारनिवृत्तौ केचन धर्माः प्रतिप्रसूयन्ते।

तत्र वैयाघ्रपादः—

'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्॥'

—श्रौत इत्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां नित्यनैमित्तिकानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां पर्युदासः। 'नित्यानि निवर्तेरन् वैतानवर्जम्, शालाग्नौ चैक' इति पैठीनसिवचनाद् गृह्याग्निसाध्यानामप्यावश्यकानां वैकल्पिकः पर्युदासः।

जातूकर्ण्योऽपि—

'सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तकर्म कथं भवेत्?।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्॥'

—पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः। चरुः पार्वणस्थालीपाकः। श्रवणाकर्माश्वयुज्यादिकर्म। होमो नित्यः। स्मार्ते द्रव्यत्यागमात्रं स्वयं कार्यम्, अन्यत्त्वसगोत्रेण कारयेत्। श्रौतेऽप्येवमिति मिताक्षरायाम्। सर्वं कर्म स्वयं कार्यमिति तु बहवः। तत्रापि श्रौतस्मार्तहोमः शुष्कान्नफलादिनैव कर्तव्यः, दुग्धादिना त्वसगोत्रेणैव कारयितव्य इति केचित्।

अत एव—

'सूतके च प्रवाते च अशक्तौ श्राद्धभोजने।
एवमादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्॥' (दक्षः ६।१७)

इत्युक्तम्।

यत्तु—'दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते।'
इति, तत्काम्यहोमपरम्। वैश्वदेवपरं वा।

तथा—'शिवविष्णवर्चनं दीक्षा यस्य त्वग्निपरिग्रहः।
स तत्कर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्॥'

जाबालिः—
अध्यान्ता मानसी सन्ध्या प्राणायामविवर्जिता॥' इति।

'अञ्जलिप्रक्षेपस्तु सावित्रीमुच्चार्य कार्ये' इति पैठीनसिनोक्तम्।

तथा—'सूतके मृतके। उभयत्र कुलस्यान्नं दशाहानि न भुज्यते॥'
इति यमोक्तेरसपिण्डैराशौच्यन्नं न भोक्तव्यम्। यद्यनापदि तदीयमन्नं भक्षयति, तदा तावदाशौचभाक् यावत्तेषामिति।

आपदि तु—'यावदन्नं समश्नाति तावदहान्यशुचिः स्यात्ततः प्रायश्चित्तं चरेत्' इति।

अशौच्यन्नभोजनदोषश्च दातृभोक्त्रन्यतरस्याशौचज्ञान एव।

तथा षट्त्रिंशन्मते—
'उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत्।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत्॥'[1]

तथा—'विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके।
परैरन्नं प्रदातव्यं दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेत्॥' इति।

—परैरसगोत्रैः। तथा विवाहादिष्वेव पूर्वसङ्कल्पितेऽपि न दोषः।

तथा च बृहस्पतिः—(अत्रिः ४।४)
'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके।
पूर्वसङ्कल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्तितः॥' इति।

---

१ भोक्त्रा आशौचनिमित्तेऽज्ञातेऽपि दात्रा ज्ञाते दातुराशौचित्वात् तत्स्वामिकान्नं निषिद्धम्। भोक्तुः प्रायश्चित्तं त्वल्पमज्ञानप्रवृत्तत्वात्। दात्रा ज्ञातेऽपि भोक्त्रा ज्ञाते तु तदन्न्यस्याशौचिस्वामिकत्वाभावेऽपि वचनात् निषिद्धमित्यर्थः। भोक्तुरिति च तन्मात्रेण ज्ञातेऽपि तस्य दोषं वक्तुम्, न तु दातृमात्रेण ज्ञातस्य दाननिषेधातिक्रमनिमित्तदोषं निवर्तितुमपि, अर्थद्वयकरणे वाक्यभेदापत्तेः।

तथा—'भुञ्जानेषु तु विप्रेषु अन्तरा मृतसूतके ।
अन्यगेहोदकाचान्ताः शुद्ध्यन्ति ह्यसगोत्रिणः ॥' इति ।

मरीचिः—

'लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।
शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिपयस्सु च ॥
तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः ।
पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥' इति ।

—पक्वं भक्ष्यम्, अपक्वं तण्डुलादि, स्वयंग्रहः स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञात उपादद्यादित्यर्थः । पक्वापक्वपर्युदासोऽन्नसत्रप्रवृत्तादेव, नान्यस्मात् । तथा चाङ्गिराः—

'अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।
भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥'

—अत्र पक्वशब्द ओदनपरः ।

तथा—'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे ।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥'

सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रारम्भश्च—

'प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥' इति ।

नान्दीश्राद्धावधिश्च स्मृत्यन्तरे—

'एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।
अहानि त्रीण्युपनये नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥'

आशौचसंभावनायामेकविंशत्यादिदिनमध्ये प्रधानेनाप्यविहितमप्यगर्हितमपि नान्दीश्राद्धं कार्यमिति प्रयोगरत्ने पितामहचरणाः ।

---

१ नाशौचमिति पञ्चगव्येन प्रोक्षणमात्राच्छुद्धिरिति यावत् । 'कदलं नारिकेलं च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ' 'माषं मुद्गं तण्डुलं च शाकं वा जननेऽथ वा । सप्तमे दिवसे शुद्धं पञ्चगव्येन जायते ॥' इति स्मृतिसारसमुच्चयात् ।

२ सम्प्रक्षालितपादस्य श्राद्धे निमन्त्रितस्य चैव हि । प्रक्षालनपर्यन्तं न तस्याशौचमिष्यते ॥' इत्याश्वलायनः (२०।९१) ।

प्रचेताः—

'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च ।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥' इति ।

—सद्यःशौचं शिल्पिवैद्यानन्यसाध्यकर्मण्येव । न तु पञ्चयज्ञादाविति मिताक्षरायाम् । तथा सूतकादौ नित्यस्नानशौचाचमनबलिदानप्राणाहुतिपात्रकरणादयो भुजिनियमा अस्पृश्यस्पर्शनस्नानादिकं चेति सर्वं कर्तव्यमेवेति स्मृत्यर्थसारे । नित्यस्नानमङ्गतर्पणसहितमेव कार्यम् ।

'अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।
स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्र्यविवर्जितम् ॥
उद्धृतैरुदकैः स्नायान्न कुर्याद्वस्त्रपीडनम् ।'

इति नैमित्तिकस्नान एव तर्पणाद्यङ्गपर्युदासात् ।

पितृमरणोत्तरं प्रथमाब्दे विशेषमाह देवलः—

'स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥'

—स्नानं समावर्त्तनं काम्यस्नानं वा । महादानसाहचर्येण 'विशये प्रायदर्शनात्' (पू. मी. सू. २।३।१६) इति न्यायात् । स्वाध्यायः काम्यः । ब्रह्मयज्ञाध्ययनं वा । अग्नितर्पणं काम्यो होमः ।

देवलः—

'प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥' इति ।

—दैवं स्नानादि । पित्र्यं गयापरपक्षनिमित्तमेकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रतिरिक्तस्य ।

अत एव त्रिस्थलीसेतौ—(ग. पु. २।३४।११३)

'अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृते पितृसपिण्डने ॥'

---

१ विशये संशये सति प्रायदर्शनात् प्रायपाठात् निश्चयः । यथा—'वत्समालभेत' इत्यग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रुतो वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारः, तत्प्राये पठितत्वात्, इतरसंस्कारवत्—इति ।

'यदि न स्यात्सपिण्डनम्' इति क्वचित्पाठः ।

तथा—'दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्सुतः ॥' इति ।

—भक्तिमान् भक्त्याख्यश्राद्धवान् । तत्कृत्वा तानि कुर्यादिति केचित्, तत्र मूलं चिन्त्यम् । सुत इत्येव निमित्तं समर्पकम्, भक्तिमत्त्वं तु कर्माङ्गत्वेन प्राप्तत्वादनूद्यते । अतः सुतेनाद्याब्दे कार्यं नान्येन इति तु युक्तम् ।

तथा—'सर्वेषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।
कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥'

तथा—'महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि ।
कुर्यात्संवत्सरादर्वागेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥'

अन्यदीयमित्यर्थः ।

भृगुः—

'माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।
एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्या न पुनः पितुः ॥'

तथा—'माता चैव सुतो भ्राता पत्नी चैव विपद्यते ।
तत्र श्राद्धानि कुर्वीत न कुर्याज्जनके मृते ॥'

—माता गौणी, न जननी; तन्मरणोत्तरं 'प्रमीतौ पितरौ' इति देवलीयेन दैवपित्र्ययोर्निषेधात् ।

एतत्पूर्णसांवत्सरिकपरमिति केचित्, तत्रापि मूलं मृग्यम् ।

अत्र पितरि मृतेऽन्यदीयं श्राद्धं न कुर्यादिति निषिध्यते । अन्यमृतौ कुर्यादिति तु निष्प्रत्यूहं सामान्यवाक्यप्राप्तमेवानूद्यत इति दिक् ॥

इति श्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकंठकृते भगवन्तभास्करे एकादशः शुद्धिमयूखः समाप्तः ॥

भट्टधूपकरानन्तयज्ञेश्वरविनिर्मिता ।
टिप्पण्येषा मयूखस्य प्रीणातु परदेवताम् ।